

ESKİ UYGUR SÖZLEŞME BELGELERİNDEN HAREKETLE TÜRKLERDE İLK TİCARİ GİRİŞİMCİLİK ÖRNEKLERİ*

Murat ELMALI**

ÖZET

Yazılı olarak pek çok eser veren Uygurlar, bu eserlerin yanında gerek kendi aralarında gerekse farklı milletlerle yaptıkları ticari antlaşmaları yazıya geçirmeyi ihmal etmemişlerdir. 13. yüzyıldan 14. yüzyula kadar tarihlendirilen bu ticari sözleşmeler, Eski Uygurların ticaret hayatında oldukça etkin bir şekilde yer aldıklarını göstermektedir. Eski Uygur alfabesi ile yazılan ve Eski Türklerin sosyal ve ekonomik yaşamları için çok önemli olan bu belgeler; evlatlık verme, vasiyetname, köle azat etme gibi konuları ele almanın yanında satış, değiş-tokuş, kiralama, ödünç alma, rehin bırakma gibi ticari eylemleri de konu edinmektedir.

Türklerin ticaret ve işletme tarihi için çok önemli bilgiler barındıran bu belgelerde pek çok önemli işletmecilik terimi ile de karşılaşılmaktadır: bəriş- "bir şey alıp vermek", işlet- "çalıştırmak, işletmek", kazan- "kazanmak", terken al- "borç almak, kiralamak", yul- "satmak", yultaçı "satıcı, tüccar", alguçı "alıcı", bərgüçü "satıcı", bərimci "alacaklı", arkalık "giderleri üstlenen", tuysu "ortak borçlu", ançaşı "müfettiş", kalançı "vergi memuru", borlukçı "şarap üreticisi", bözçi "kumaş imalatçısı" vb. Bu metinlerden o dönemin toplum yapısına dair pek çok şey öğrenilebilmektedir. Özellikle sözleşme metinleri o dönemin ticari hayatına dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Çalışmada Eski Uygur sözleşmelerinin içeriğinden ve bu sözleşmelerde geçen terimlerden hareketle Eski Uygurların girişimcilik faaliyetleri ile ilgili bilgiler ortaya konulacaktır. Çalışmada 13-14. yüzyıllarda yapılmış olan ve Eski Uygur alfabesi ile yazıya geçirilmiş olan sözleşme metinleri kullanılacaktır. Eski Uygurca belgelerden hareketle dönemin sosyo-ekonomik durumu ve girişimcilik faaliyetleri anlaşılmasına çalışılacak ve bu belgeler modern işletme bakış açısı ile yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler

Eski Uygurlar, sözleşme belgeleri, ticaret, iktisat, girişimcilik.

* Makalenin geliş tarihi: 24.04.2021 / Kabul tarihi: 30.05.2021

Bu çalışma, Marmara Üniversitesi'nde 21 Mart 2019 tarihinde gerçekleştirilen "2. İşletme Tarihi Konferansı"nda sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilerek genişletilmiş hâlidir.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilimi Bölümü, melмали@istanbul.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-2642-2127>).

Giriş

Girişimcilik, toplumların kalkınması ile ilgili yapılan araştırmalarda sıklıkla karşılaşılan ve önem verilmeye başlanan konulardan biri olmuştur. Kavram olarak girişimcilik; mevcut durumun sürdürülmesinden ziyade yenilikçilik, yaratıcılık gibi mevcut durumun dışına çıkmayı gerektiren, toplumların ve organizasyonların değişimini başarılı bir şekilde gerçekleştirmelerini sağlamaya yardımcı olan bir süreçtir. Girişimcilik faaliyetlerinde bulunan kişi; kendi işini kuran, çeşitli üretim faktörlerini bir araya getirerek ve risk üstlenerek üretim sürecinde bulunan ve bunun sonucunda da kâr elde etmeyi amaçlayan kişidir. Girişimci kavramı günümüzde, sürekli olarak mevcut durumun ötesine geçebilmek amacıyla yenilikler ve değerler ortaya koyabilen, daha önce fark edilememiş fırsatları belirleyip kullanabilen kişi şeklinde tanımlanmaktadır. Topluma ait kültürel değerler, toplumların girişimcilik konusunda elde ettikleri başarı farklarının oluşmasında etkili olmaktadır. Girişimciliğin önemli özelliklerinden olan başarı ihtiyacı duyma, risk üstlenme, cesaret, birikim yapma gibi ilk uyarımlar kültür tarafından sunulmaktadır.¹

Cantillon'a göre girişimci; kâr sağlayabilmek için işleri organize eden ve işlerin risklerini üstlenen kişidir. Gartner'a göre girişimcilik; organizasyon yapmak, organizasyon yaratmaktır ve girişimcileri diğer insanlardan ayıran en önemli unsur, girişimcilerin organizasyon ortaya çıkaran yapıya sahip olmasıdır.²

Girişimcilik kavramı günümüzde, yalnızca doğal kaynakların, üretim faktörlerinin bir araya getirilerek yeni bir işletme kurulması değil aynı zamanda var olan bir işletmenin yenilikler yoluyla sürdürülebilir rekabet avantajı yaratarak lider bir işletme olması, toplumda sürekli değer yaratan işletme hâline gelmesi için yapılan faaliyetleri de kapsamı, şeklinde tanımlanmaktadır.³

¹ Nur Başçı- Filiz Hayriye Erataş, "Kültür Farklılıkları Ekseninde Girişimcilik Anlayışındaki Değişimler ve Yabancı Girişimcilik", *ANEMON Muş Alparlan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:1 Sayı:1, 2013, 156.

² Korkmaz, 2000 ve Gartner, 1988'ten akt. Fatma Yılmaz, "Girişimcilik Kavramı Gelişimi ve Önemi", *Girişimcilik Üzerine Yazılar*, Editör: Agah Sinan Ünsar, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2018, 19.

³ İlknur Kumkale, *Kadın Girişimciliğinin Stratejik Liderlik Yetkinlikleri Açısından İncelenmesi ve Bir Araştırma*, Ekin Yayınevi, Bursa 2015, 9.

Girişimcinin bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bağlılık, kararlılık ve azim; başarı ihtiyacı, fırsat yönelimi, içsel kontrol odağı, belirsizliğe karşı tolerans, risk almak, yenilik ve yaratıcılık, iyimserlik, liderlik, kendi geleceğine yön verebilme bir girişimcide aranan özelliklerden bazılarıdır.⁴

Schumpeter, girişimciyi var olan gerçekliği olduğu gibi kabul etmeyen kişi olarak betimlemektedir. Ona göre girişimci; bir mal için talep olmadığı bir zamanda insanların o malı talep etmelerini sağlayabilen, karşısına çıkan her türlü güçlüğü ortadan kaldıracabilecek güce sahip olan kişidir. Girişimci farklı üretim bileşenlerini bir araya getirip ortaya yeni bir ürün çıkaran kişi olarak görülmektedir.⁵

Girişimciler farklı şekillerde faaliyetlerini sürdürmektedirler. Girişimcilerin faaliyet gösterdikleri girişimcilik türleri şu şekilde tasnif edilmektedir: 1. *Orijinal Girişimcilik* (Girişimciliği, özgün hâliyle ilk defa oluşturan girişimciliktir.), 2. *İç Girişimcilik* (Bir teşekkül içinde veya bir kurulu işletme içinde önde gelen kişilerin, diğer insanlarla ilişkiler geliştirerek, iletişime geçerek ve bunları kendi yetenek ve değerleriyle yoğurup değerlendirerek kendilerini tanıyıp keşfetmeleri ve kendilerinin farkına varmaları ile başlayan bir başka girişimciliğin içinde filizlenen girişimciliktir.), 3. *Kurumsal Girişimcilik* (Orta ve büyük ölçekteki işletmeler tarafından ortaya konulan girişimci davranışlardır. Mevcut organizasyonu güçlendirmek veya yenilemek için yeni ürün ya da hizmet ortaya koymaktır.), 4. *Profesyonel Girişimcilik* (İşletmelerin işletme içinden veya işletme dışından ehil bir kişiye devredilmesi veya satılmasıdır.), 5. *Teknik Girişimcilik* (Yenilik ve Ar-Ge faaliyetlerinin finanse edilmesini ve yönetilmesini içeren ve daha çok bir ekip tarafından teknolojik alanda ortaya konulan girişimciliktir.), 6. *Girişimci Girişimciliği* (Daha önce belirli alanlarda girişimci olarak başarılı olmuş ve daha sonra işletmelerini satmış olan deneyimli girişimcilerin kendilerine fırsat alanı olarak yumurtadan yeni çıkan girişimcileri hedef almaları şeklinde gelişen girişimciliktir.), 7. *Çevreci Girişimcilik* (Çevresel sorunlara çözüm üretip sorunların içindeki fırsatları

⁴ Mehmet Marangoz, *Girişimcilik*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2013, 7-13.

⁵ Swedberg, 2008'den akt. Utku Büyükgaz, "İktisat Literatüründe Girişimcilik Teorileri", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 2020, 5.

ortaya çıkaran girişimciliktir. Başkalarının çöplerini, atıklarını girişimcilik yoluyla tertemiz yeni bir ürüne dönüştürmektir.).⁶

Çeşitli girişimcilik türleri farklı ticari faaliyetlerin ortaya çıkmasını sağlamış, bu ticari faaliyetler de işletme kavramı ile kurumsallaşmıştır. Girişimcilik türleri ve ticari faaliyetlerin farklılığı işletmelerin de çeşitliliğini arttırmıştır. Bundan dolayıdır ki insanoglu geçmişten günümüze belki de binlerce farklı alanda faaliyet gösteren ticari girişimcilik ve işletme ile karşılaşmıştır.

*İşletme, belli bir ortamda, dış çevreden aldığı girdileri (input) belirli bilgi, teknoloji ve süreçleri kullanarak müşterisi olan insanlar için değer ifade eden, pazarı olan mal ve hizmetlere (output) dönüştüren ve bunları pazarda oluşan fiyat üzerinden satarak gelir (işletmeye giren kaynak) elde eden, bu gelirin bir kısmı ile yeniden tedarikçilerden input olarak işletme faaliyetlerinin sürekliliğini sağlayan ve bütün bunları yaparken içinde faaliyette bulunduğu ortamın unsurlarına zarar vermeyen, ayrı bir kişiliği ve kendine has kültürü olan, değişen ortam koşullarına uyum göstererek yaşamını sürdüren bir sistem, bir sosyal canlıdır.*⁷

İşletmeler toplumun refah düzeyini yükseltecek mal veya hizmet üretmek istihdam sağlarlar. Toplumların gelişimi için vazgeçilmez yapılardır. Bu yapılar ülke ekonomilerinin en önemli hücreleridir. Bu hücreler ve bunların oluşturduğu organlar (sektörler) yapı ve işleyiş olarak ne kadar sağlıklı ise ülkelerin ekonomileri o derece sağlıklı olacaktır. İşletmeler üretim sahiplerine, ürettiklerinin bedellerini ödeyen; bu çerçevede toprak sahiplerinin rant gelirini, emek sahibinin ücret gelirini, sermaye sahibinin faiz geliri ve müteşebbisin kâr gelirini sağlayan birimlerdir. Ülke işletmeleri değiştikçe ve geliştikçe ülkeleri oluşturan halklar, tarım toplumundan sanayi toplumuna, sanayi toplumundan hizmet sektörlerinin ağırlıklı olduğu bilgi toplumu aşamalarına geçebilecektir.⁸

Toplumları etkileyen bu aşamaların sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için işletmelerin; teknolojide, ekonomide ve sosyal hayatta meydana gelen hızlı değişiklikleri takip edebilmeleri ve sürekli olarak kendilerini yenilemeleri zorunludur. Kendilerini yenilemeyen işletmelerin zamanla önemlerini kaybetmeleri ihtimal dâhilindedir. Bundan dolayı

⁶ Mehmet Marangoz, *a.g.e.*, 7-13.

⁷ Tamer Koçel, *İşletme Yöneticiliği*, Beta Yayın Dağıtım, İstanbul 2015, 76-77.

⁸ Tamer Koçel, *a.g.e.*, 79.

işletmeler sürdürülebilir rekabette avantaj olarak kabul edilen değerli, taklit edilmesi zor ve nadir ürünler üretmeli, katma değer oluşturabilmek amacıyla girişimcilik yönelimi kuvvetli kişileri bulup işletmeye dâhil etmeli ve işletme içinde inisiyatif alabilen, yenilikçi ve risk alabilmeyi destekleyebilecek çalışma oluşturmaya gayret göstermelidirler.⁹

İnsanoğlu tarihin her döneminde bir değişim süreci içerisinde olmuş ve onun bu değişimi etrafındaki her şeyi etkilemiştir. İnsanın değişimi toplumları ve topluma ilgili her unsura tesir etmiştir. Bu değişimlerden en çok etkilenen alan ise iktisadi hayat olmuştur. Değiş tokuş ile başlayan ve günümüzde devasa şirketlere dönüşen ticaret hayatı değişimin hem itici gücü hem de itilen tarafı olmuştur. Hızlı gelişen değişim en çok girişimcilikle ve girişimcilerle devam edegelmiştir. Tarihin her döneminde ve her coğrafyada yaşanan bu değişim ve yeni girişimler Türk tarihinde de yerini almıştır.

Eski Türklerde Ticaret

Sınırlı bilgilerle de olsa eski Hun çağından itibaren kaynaklara dayalı olarak takip edilebilen Türk ticaret hayatı tüm usul, teknik ve araçlarıyla takip eden Türk devletlerinde geliştirilerek, yayıldıkları geniş coğrafya temelinde uygulanmış ve böylece Türkler dünya ticaretinde önemli, etkin bir yere sahip olmuştur. Ticaretin evrensel boyutunda her toplum için geçerli olan uygulamaların dışında, diğer toplumlara model teşkil edebilecek ticari teknikler ve araçlar da tarih boyunca gözlemlenmiştir. Türklüğün de içinde bulunduğu Doğu bu anlamda Batıya da örnek teşkil edecek birçok uygulamanın merkezi konumunda olmuştur. Özellikle 13-14. yüzyıllardaki dönemde Türk-Moğol devletleri ticari teknikler ve bunun uluslararası boyutta yaygınlaştırılması konusunda önemli bir görev üstlenmişlerdir.¹⁰

Türklerin ilk ticari faaliyetleri Hun döneminde, özellikle Mete zamanında, Hun-Çin ticaret ilişkileri şeklindedir (M.Ö. 209-174). Mete, Han sülalesi ile yaptığı bir anlaşmayla pazar yerlerinin kurulmasını istemiştir. Bu pazar yerlerinde alışveriş mübadele usulü ile yapılacaktır. Çinlilere at verilmiş, karşılığında ise yuvarlak, ortası dörtgen delik, altın ve gümüş Çin paraları alınmıştır. Çin kaynakları, Türklere dizilerle para verildiğinden

⁹ Anderson and Eshima, 2013'ten akt. Fatma Yılmaz, *a.ş.e.*, 17.

¹⁰ A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, KÖKSAV, Ankara 2004a, 25-26.

bahsetmektedir. M.Ö. 52 yılında Çinliler, Hun Şanyüsüne at karşılığı olarak 10 kg altın ve 200.000 dizi para vermişlerdir.¹¹

Eski Türklerde henüz para kullanılmadan önce değiş tokuş usulü vardı. Bu alışverişte esas tutulunan deri olduğu açıkça görülmektedir. Eski Türklerin deri ticareti yaptıklarına dair pek çok belge bulunmaktadır. 552 yıllarında eserini yazan Jordanes, meşhur *Getica*'sında Onogurların kürk ticaretiyle uğraştıklarını kaydetmektedir. Daha sonra İstahrî de eserinde şu satırları yazmıştır: "(Bulgarların) servetlerinin en büyük kısmı kürktür. Bir kürkün değeri yarım dirhemdir. Bunların ülkesine yuvarlak gümüş dirhemler İslam ülkesinden gelmektedir." Bu bilgilerden Bulgar Türklerince derinin para olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Diğer Türk boylarının da kürk ticareti ile uğraştıklarına dair birçok belgeye rastlanabilir.¹²

Ayrıca Kültegin yazıtında geçen ... *ötügen yer olorup arkış tırkiş ısar ney bujuj yok...* "Ötüken topraklarında yaşayıp (sağa-sola) kervanlar gönderirsen hiç sıkıntıya düşmeyeceksin."¹³ ifadesi Köktürklerin ticari faaliyetleri hakkında ipuçları vermektedir. Yazıtlarda geçen ve Köktürklerin ticari hayatı ile ilgili tahminler yapılmasını sağlayan söz varlığı yine Köktürklerin ticari hayatı ile ilgili ipuçlarıdır: *agı* "ipekli kumaş", *altun* "altın para, altından yapılmış (araç-gereç eşya)", *bakır* "bakır para", *barım* "mal mülk, servet", *ed* "mal, eşya", *êşgiti/işgiti* "ipekli kumaş", *eder* "eyer", *kidiz* "keçe kumaş", *kiş* "samur kürkü", *kutay* "ipekli kumaş", *kümüş* "gümüş para, gümüş eşya", *tabar* "mal mülk", *teyey* "sincap kürkü", *tuç* "tunç", *ürüj* "beyaz renkli mal mülk, gümüş para", *arkış* "kervan", *tirkış* "kervan".¹⁴ Özellikle Çinlilerle yapılan ticarete Türkler hayvan ve hayvansal ürünlere karşılık ipek alıyor, alınan bu

¹¹ Baykara 1997'den akt. Hatice Şirin User, "Türkçede Para ve Para Birimi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 52 (2004/1), 2006, 130.

¹² Hüseyin Namık Orkun, "Eski Türklerde Para", [Türk Hukuku Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler, Belgeler, Ankara, 1935, s. 39-43], *Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda, Türkişlerde)*, Hazırlayan: Osman F. Sertkaya-Rysbek Alimov, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, 11.

¹³ Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri-Sözlük)*, Bilgesu Yayınevi, Ankara 2013, 81; 93.

¹⁴ Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 2016, 335-338.

ipeği farklı milletlere satıyordu. Türkler burada sadece ipek alıcısı değil aynı zamanda satıcısı idi.¹⁵

Tarih boyunca bütün milletlerin birbirleriyle alışverişleri olmuş; ticaret, devlet ve toplum hayatının her dönem en önemli parçası hâline gelmiştir. Devletlerin sınırları içinde toplum yapısını ve refahını etkileyen ticari faaliyetler aynı zamanda devletlerin başka devletlere karşı güçlü olabilmek için yönetmeleri gereken belki de en önemli unsur olmuştur. Ekonomik anlamda güçlü olmak devletleri ve toplumları ayakta tutan en önemli ideallerden biri hâline gelmiştir. Var olan bir ticari meta pazarlamak, yeni bir pazar ürünü ortaya koymak, herkesin ihtiyaç duyabileceği bir ürün ya da hizmeti keşfetmek ve bunu dünyaya tanıtmak ekonomik anlamda güçlü olmanın ilk adımlarıdır. Türkler dünyadaki pek çok değişime ayak uydurmaya çalıştıkları gibi ticari hayattaki değişimlerin de farkında olmuşlardır. Yerleşik hayatla tanışan ilk Türk devleti olan Uygurlar gerek yerleşik hayatın bir sonucu olarak gerek dünyadaki değişimlere ayak uydurmanın bir gereği olarak iktisadi hayatta da çok önemli adımlar atmışlardır.

Eski Uygurlar

744'te Türk kağanlığına son verip aynı bölgede hüküm sürmeye başlayan Uygurlar 840 yılına, Kırgızlar bölgeye gelinceye değin aynı sahada yaşamışlardır. *Tujueler* yani "Türkler" ile aynı bölgede yaşayan Uygurlar, Ordo Balık "Saray Şehri" adını verdikleri bölgeyi, yani yine Ötüken'i merkez edinmişlerdir. Uygur devletinin kurucusu *Yaglakar* boyudur. Bununla birlikte 6. Uygur kağanı, Kutlug Bilge Kagan sonrası sülalenin kağan çıkartamaması ile beraber kağanlık *Ediz* boyuna geçmiştir. 840'ta Doğu Uygur İmparatorluğuna (Ötüken Uygur Kağanlığı) Kırgızlar tarafından son verilmiştir. Bunun üzerine çok sayıda Uygur, yurtları olan Yukarı Moğolistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Güneye doğru giden Uygurlar, [bugün] Çin'in kuzeyinde bulunan Aşağı Moğolistan'a ulaşmıştır. Ancak Tanglar tarafından kabul görmemişler ve onlarla girdikleri çok sayıda çatışmanın sonucunda yok olup gitmişlerdir. Çok sayıda başka bir Uygur grubu, batıya doğru yönelerek 8. yüzyılın sonlarından beri Uygur etkisi

¹⁵ Hilda Ecsedy, "Trade And War Relations Between The Turks and China in the Second Half of the 6th Century", *Acta Orientalia*, XXI, Budapeşt 1968, 142.

altında bulunan Tianshan bölgesinin doğu topraklarına yerleşmişlerdir. 850'ye doğru başkenti Yanqi (= Karasahr) olan Batı Uygur Hanlığını kurmuşlardır. Konargöçer olan Uygurlar, Turfan ovasına hemen yerleşmemişlerdir. Yerleşmeleri daha sonra, 9. ve hatta 10. yüzyılda Beşbalık yaz başkentleri, yaylakları, Hoço da kış başkentleri, kışlakları olduğu zaman gerçekleşmiştir. Etsina bölgesinde göçebelik yapan bir diğer Uygur grubu ise Gansu'nun kuzeyine girdikten belli bir süre sonra, 890'larda, Ganzhou'yu işgal ederek Ganzhou Uygur Hanlığını kurmuştur. Bu hanlık 11. yüzyılın ortalarında Tangutlar (Xixia Hanlığı) tarafından yok edilmiştir. Buna karşın, Batı Uygur Hanlığı daha uzun yaşamıştır. Bu hanlık, 13. yüzyılın başlarında gönüllü olarak Cengiz Han'ın egemenliği altına girinceye kadar varlığını sürdürmüştür.¹⁶

Moğolistan'dan bugünkü Doğu Türkistan bölgesine, Tarım, Hoço bölgelerine gelen Uygurlar burada yeni bir uygarlık oluşturmuşlardır. Yerleşik hayata geçerek bölgeye kendilerinden önce gelmiş olan topluluklardan Budizmi, Manihaizmi, Hristiyanlığı öğrenmişlerdir. Uygurlar bu dinlerden çeşitli eserleri kendi dillerine çevirmişlerdir. Bugünkü Turfan çevresinde yoğunlaşan Uygurlar Beşbalık'a, Aksu'ya, Kumul'a (= Hami) uzanan geniş bir çevrede Budist ağırlıklı bir çeviri edebiyatı oluşturmuşlardır. Bu edebî eserlerin yanında Uygur metinlerinin bir bölümünü din dışı metinler oluşturur. Bu metinlerin kendine ait ve gündelik yaşamı yansıtan bir dili vardır. Bunların önemli bir bölümünü 'Uygur Hukuk Belgeleri' adıyla anılan alım-satım belgeleri, kira sözleşmeleri (tarla kiralınması), borç senetleri, evlat edinme, ipotek, köle azadı, vasiyet vb. konulara ilişkin metinler meydana getirir. Bu metinlerin dili, klasik dilden dolayısıyla standart dilden farklıdır.¹⁷

Hemen hemen her alanda pek çok şeyin öncüsü olan Uygurların İpek Yolu'nun tarihi ve kültürü üzerinde de büyük bir etkisi olmuştur. Kimi zaman yol boyunca uzanan ana ticaret noktalarını ellerinde tutmuşlar ve çoğu Budist olan yerleşik halkların değişik kültürlerini benimsemişlerdir. Hintlilerle, İranlılarla, Çinlilerle, Soğdularla, Toharlarla ve pek çok halkla ticari olarak kaynaşmaya başlamışlardır. Bu süreçte her halktan yeni bir şeyler öğrenmişler ve öğrendiklerini geliştirerek kendi kültürlerine adapte

¹⁶ Mehmet Ölmez, *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017, 22-25.

¹⁷ Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, 2017, 189-191; 223.

etmişlerdir. Bunun pek çok örneğini dinî eserlerde görebilmek mümkündür. Bunun yanında yaşadıkları dönemin ticari, iktisadi ve hukuki hayatı ile ilgili yazılı metinlerde de bu tutumun izlerini görmek mümkündür.

Bu metinlerden o dönemin toplum yapısına dair pek çok şey öğrenilebilmektedir. Özellikle sözleşme metinleri o dönemin ticari hayatına dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Bu çalışmada sözleşme metinlerinde yer alan ticari bilgilerden hareketle Türklerin çok eski dönemlerden itibaren sistemli bir ticari hayata sahip oldukları gösterilmeye çalışılacaktır. O dönemdeki ticari faaliyet alanları tespit edilmeye çalışılacak ve Türklerin girişimcilik özellikleri hakkında tespitlerde bulunulacaktır.

Eski Uygur Sözleşme Belgeleri

9. yüzyıldan itibaren yazılı olarak pek çok eser veren Uygurlar, bu eserlerin yanında gerek kendi aralarında gerekse farklı milletlerle yaptıkları ticari antlaşmaları da yazıya geçirmeyi ihmal etmemişlerdir. O dönemin belki de çok ötesinde işçi-işveren hukuku, vergi ve çalışma hayatına yönelik pek çok yazılı materyal de bırakmışlardır. Günümüz girişimcilerini ilgilendiren bu tür yasal konular Eski Uygur sözleşmelerinde de ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir. Bu ticari sözleşmeler, Eski Uygurların ticaret hayatında oldukça etkin bir şekilde yer aldıklarını göstermekte ve modern anlamda "girişimci/girişimcilik" faaliyetlerinin ilk örneklerini de gözler önüne sermektedir. Eski Uygur alfabesi ile yazılan ve Eski Türklerin sosyal ve ekonomik yaşamları için çok önemli olan bu belgeler; evlatlık verme, vasiyetname, köle azat etme gibi konuları ele almanın yanında satış, değiş tokuş, kiralama, ödünç alma, rehin bırakma gibi ticari eylemleri de konu edinmektedir.

Uygur sivil belgeleri arasında yer alan sözleşme belgeleri 20. yüzyıl başlarında Fransız, Alman, Rus, Fin, Japon ve Çinli araştırmacılar tarafından bulunmuştur. Bu belgeler, Koço, Urumçi, Turfan, Astan, Bezeklik, Bulayık, Çıgım, Murtuk, Toyok, Sengim'de yapılan araştırmalar sonucu elde edilmiş ve bugün Berlin, Petersburg, Kyoto, Londra, Helsinki, Paris, İstanbul'daki

çeşitli müze ve akademilerde muhafaza edilmektedir.¹⁸ Bu belgelerin yazılış tarihi ile ilgili kesin bir şey söylemek oldukça zordur. Bununla birlikte sivil belgelerin Yüan döneminde yazıldığı konusunda bir fikir birliği mevcuttur. Buradan hareketle belgelerin yazılışını 13. yüzyıla kadar götürmek mümkündür.¹⁹

Eski Uygur sivil belgeleri üzerine ilk önemli çalışmayı W. Radloff yapmıştır. Ölümünden sonra öğrencisi S. E. Malov tarafından yayımlanan *Uigurische Sprachdenkmäler* isimli çalışmada 128 fragman ele alınmıştır. Radloff'un bu çalışmasından sonra bu belgeler üzerine pek çok önemli çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında Nobuo Yamada'nın ölümünden sonra Zieme, Oda, Unemura ve Moriyasu'nun yeniden düzenlemeleriyle 1993'te üç cilt hâlinde yayımlanan *Sammlung Uigurischer Kontrakte* isimli çalışmasının oldukça önemli bir yeri vardır. Yine L. V. Clark'ın *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan* isimli çalışması da önemli bir çalışmadır.²⁰ Ülkemizde bu belgeler ve bu belgelerde yer alan terimler üzerine ilk çalışmalar Ahmet Caferoğlu'nun "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları" (1934) ve Reşit Rahmeti Arat'ın "Eski Türk Hukuk Vesikaları" (1964) isimli çalışmalarıdır. Bu çalışmalardan sonra da bu belgeler üzerine çalışmalar devam etmiştir. Bu çalışmalar arasında Melek Özyetgin'in "Eski Türk Vergi Terimleri" (2004), Özlem Ayazlı'nın "Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı" (2016), Melek Özyetgin'in "İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku" (2014), L. Yu Tuguşeva'nın "Uygurskie Delovie Dokumentı, X-XIVvv. Iz Vostočnogo Turkestana" (2013), Li Jingwei'nin "Tulufan Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu (Turfan Uygurlarının Sosyal ve İktisadi Vesikaları Üzerine Araştırma)" (1994) ve Muhemmetrehim Sayıt-Yusup Israpil'in "Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikalar" (2000) isimli çalışmaları oldukça önemli çalışmalardır.

Yamada, çalışmasına aldığı sivil belgeleri şu şekilde sınıflandırmıştır: 1. Satış, 2. Değişirme, mübadele, 3. Kiralama, 4. Ödünç alma, 5. Evlat edinme,

¹⁸ V. Larry Clark, *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*, Dissertation of Indiana Universty (Bloomington), Universty Microfilms International, Ann Arbor (Michigan), London 1975, 51-65.

¹⁹ V. Larry Clark, *a.g.e.*, 29.

²⁰ A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004a, 35-38.

6. Rehin verme, 7. Azat etme, 8. Vasiyetler, 9. Çeşitli şeyler.²¹ Yamada'nın eserini neşre hazırlayanlar ise Uygur sivil belgelerini şu şekilde tasnif etmişlerdir: I. Resmî Belgeler (idari, diplomatik, askerî ve dinî birlikler): 1. Yönetmelikler ve idare yönetmelikleri, 2. Diplomatik mektuplar, 3. Sertifikalar ve lisanslar (pasaportlar), 4. Makbuzlar, 5. Dilekçeler, 6. Raporlar ve ilmühaberler, 7. Sicil ve listeler, 8. Dualar, 9. Çeşitli Şeyler; II. Özel Belgeler: 1. Sözleşmeler, 2. Makbuzlar, 3. Mektuplar ve hesaplar (faturalar), 4. Sicil ve listeler, 5. Dualar, 6. Çeşitli şeyler.²²

Sivil belgeler arasında çok önemli yeri olan sözleşmeler neredeyse bugünkü sözleşmelerde yer alan bilgileri içermektedir. Sözleşmelerde, "1-Tarih. 2- Sözleşmenin/belgenin konusu (ürünü veya hizmeti alan ve satan, kiralayan, borç veren) a. Ürün ya da hizmeti satma, kiralama ya da borç verme sebebi. b. Satın alan, kiralayan ya da borç alan, malın ne olduğu ve fiyat. 3. Ödemenin tasdiki. 4. Malın yeni sahibinin hakları. 5. Sözleşmenin ihlaline karşı teminat ve ceza. 6. Şahitler. 7. İmza. 8. Sözleşmeyi yazan kişinin adı" gibi bilgiler yer almaktadır.²³

Eski Uygur Sözleşme Belgelerinde Yer Alan İktisadi Terimler

Türklerin ticaret ve işletme tarihi için çok önemli bilgiler barındıran bu belgelerde çok önemli işletmecilik terimi ile de karşılaşmaktadır: *alış bəriş* "alışveriş, ticaret", *ige* "sahip, mal sahibi", *ıdış* "geri ödeme, kredi ödeme, sıfırlama", *yaka* "kira, kira bedeli", *ter/teri* "gelir, kira bedeli, kira", *al-* "almak, satın almak", *bəriş-* "bir şey alıp vermek", *işlet-* "çalıştırmak, işletmek", *kazgan-* "kazanmak", *sat-* "satmak" *terken al-* "borç almak, kiralamak", *tut-* "kiralamak", *yul-* "satmak", *yultaçı* "satıcı, tüccar", *alguçı* "alıcı, müşteri", *bèrgüçi* "satıcı", *bèrimci* "alacaklı, borç veren", *alımçı* "alacaklı, kredi veren kişi", *arkalık* "giderleri üstlenen, kefil", *tungsu* "ortak borçlu", *ançaşı* "müfettiş", *kalançı* "vergi memuru", *taruga/targu* "vali, vergi tahsildarı" *borlukçı* "şarap üreticisi",

²¹ Nobuo Yamada, *Samlung Uigurisher Kontrakte*, Herausgegeben: von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Unemura, Takao Moriyasu, 1-3, Osaka Universty Press, Osaka 1993, XIII-XIV.

²² A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004a, 37.

²³ Hasan Güzel, *Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

bözçi "kumaş imalatçısı".²⁴ *altun* "altın", *bag* "kat, deste, balya", *baglık* "kat, deste", *bakır* "bakır (para)" *baoçao* (< Çin. ch'ao) "kâğıt para", *böz* "pamuktan yapılmış kumaş; tedavüldeki para", *çunduy* "döviz, para birimi", *iş* "iş, çalışma, şey", *kepez* "pamuk", *kuanpu/kanpu/kunpu* "resmi pamuk bezi; keten kumaş", *kümüş/kümiş* "gümüş", *ortuk* "ortak", *orduklug* "birlikte, ortak", *ötkürü* "devrederek, naklederek", *satıg* "satış fiyatı, fiyat, satış, ticaret, alış veriş", *sakış* "hesap, sayma", *siliy* "ipek kumaş", *toguru tomludı* "dürüstçe", *torgu/torku* "ipek", *yarmak* "para birimi", *yastuk* "para birimi, 1 yastuk =50 kümüş", *alım* "vergi, borç; arazi vergisi", *basıg* "bir tür vergi", *bèrim* "bir tür vergi, borç", *birt* "bir tür vergi; efendinin köleden aldığı yıllık vergi", *kalan* "toprak vergisi", *kavid/kavud* "bir çeşit vergi", *salıg* "bir tür vergi", *tüdüin* "bir tür vergi", *umdu* "bir tür vergi", *alguçı* "alıcı, müşteri", *asıg* "getiri, faiz, fayda", *baş bitig* "orijinal belge", *bek bitig* "sağlam belge", *bitig* "belge, kayıt, yazı", *bitkeçi* "yazıcı", *çamlıg* "tartışma, uyuşmazlık, ihtilaf", *çam/çarım* "ihtilaf; dava, itiraz", *çım bitig* "orijinal belge", *ıdış bitig* "geçici belge", *kuvar/kuvpar* "para cezası, ceza", *nişan* (< O. Fars. nyş'n) "mühür, alamet; özel imza", *ög bitig* "orijinal belge", *tamga* "mühür, damga", *tamgalıg* "mühürlü", *tanuk* "tanık, şahit", *töleç* "ödeme, telafi ücreti, tazminat", *törü* "örfi hukuk, kanun, nizam, töre", *tuşsu* "borçlu" (< Çin. tóng qū), *tutug/tutgug* "rehin", *tüş* "harman, hasat, ürün, faiz", *yanut bitig* "orijinal belgenin kopyası", *yargu* "yargı, hüküm, adli karar", *yasa* (< Moğ. jasa) "hukuk, yasa", *yaşuk/yaşuk* "suç, hata", *yorık* "geçerli".²⁵

Daha çok sivil belgelerde karşılaşılan ve o dönemin ticaret ve girişimcilik hayatı ile ilgili bilgiler, kimi zaman Budizmi anlatan dinî anlatı metinlerinde de yer almaktadır. Bu anlatı metinlerinde daha çok şu terimlerle karşılaşılmaktadır: *sart* << Skr. sārthah "başarılı, zengin, önemli; kervan, yolcular, hacılar", *sartavahè* << Skr. sārthavāha "tüccar", *satgın al-* "satın almak", *satıg* "satış, ticaret, alış veriş; fiyat, değer", *satıgka bar-* "alış veriş yapmak, ticaretle uğraşmak", *satıgçı* "satıcı, tacir, tüccar", *satıgılg* "değerli, kıymetli", *agır satıgılg* "ticari değeri olan", *şireşti* << Skr. śreṣṭhika/ śreṣṭhin "dernek lideri, sermayedar", *iş* "iş, görev", *iş işle-* "davranmak, iş yapmak, iş

²⁴ Hasan Güzel, *a.g.e.*, 72-112.

²⁵ İzzet Şirin, *Uygur Sivil Dokümanlarının Sözoarlığı*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Eskişehir 2014, 76-91.

işlemek", *iş küç* "is, güç", *iş ur-* "çalışmak, iş yapmak", *işle-* "işlemek, çalışmak, yapmak, yerine getirmek".²⁶

Paranın aracılığı olmadan mal karşılığı mal veya hizmet karşılığı mal değişimi Uygur sivil belgelerinde sıkça görülen ödeme şekillerinden biriydi. Bu değişimlerde kullanılan mallar o dönemin toplumsal yaşamı için en gerekli ürünlerdir. *tarig, ür ~ üyür, kepez* gibi tarımsal ürünler bu değişimlerde kullanılan ürünlerin en başında gelmekteydi.²⁷ "Koço Uygur devletinde Ticaret" başlıklı yazısında Peter Zieme, Uygur sivil belgelerine göre ödeme araçlarını üç gruba ayırmıştır: 1. Kumaş (böz, kuanpu), 2. Madenî para (altun, kümüş, bakır), 3. Kâğıt para (çav).²⁸

Eski Uygurlarda İlk Ticari Girişimcilik Örnekleri

Eski Uygurların iktisadi ve ticari hayatına yönelik yapılmış olan pek çok çalışma bulunmaktadır. Ahmet Caferoğlu'nun "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları" (1934) çalışması ilk çalışmalardan biridir. Caferoğlu'nun bu çalışmasından sonra gerek yurt içinde gerek yurt dışında Eski Uygurca metinlerde yer alan iktisadi terimler üzerine çalışmalar yapılmaya devam edilmektedir.²⁹ Bu çalışmalar daha çok o dönemin iktisadi söz varlığını ortaya koymaya yönelik çalışmalardır.

Eski Uygurca metinlerin büyük bir oranı dinî metinler olmasının yanında ticaretle ilgili kelimelerin bir kısmı bu metinlerde de görülebilmektedir. Bu dönemden günümüze kadar gelmiş olan sözleşme metinlerinde ve dinî metinlerde yer alan ticari bilgiler Eski Uygurların ticari faaliyetleri hakkında yol gösterici olacaktır.

Eski Uygurlardan günümüze kalan ve en hacimli eserlerden biri olan *Daşakarmapathāvadānamālā* isimli eserde yer alan *Sena-Upesena* hikâyesinde geçen şu bölüm dinî metinlerde de ticari hayata dair bilgilere ulaşılabileceğini göstermektedir:

²⁶ Murat Elmalı, *Daşakarmapathāvadānamālā*, TDK Yayınları, Ankara 2016.

²⁷ A. Melek Özyetgin, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para *Çav*'ın Kullanımı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Ankara 2004b, 92.

²⁸ Zieme 1976'dan akt. A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004b.

²⁹ A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004a; Hasan Güzel, *a.g.e.*; İzzet Şirin, *a.g.e.*

bir ödün atı kötrülmüş ayagka [teginli]g tükel bilge t(e)ñri t(e)ñ[risi burhan şrav(a)s]t kentke yakın [...]T'V' [...]s[e]ñremde miñ iki yüz elig têtsilar {R} kuvragı birle y(a)rılıkayur erti .. tün kün aruksuz köñülin tın(ı)glarka edgü asıg tusu kılı y(a)rılıkayur erti .. ol ok şrav(a)st kentde çoğlug yalınlig kutlug kıvlig alku edke tavarka tükellig çayasënë atl(ı)g bayagut [...]WR erti .. ol bayagutnu[ñ bir senè] [at](ı)g .. ikinti upasënë at[l(ı)g og]lanı bar erti .. ol ik[i ini eçi] bir ikintike ert[ingü amrak ertiler] tözün yavaş tö[rülüg tokulug tètik] odgurak yumşak [savl(ı)g ertiler bo] [yè]rtinçüde t[urmuş törü ol edgü] [kutlug] tın(ı)g[lanı]nı oglanı ulgad[s]ar kiçiğ erken ujik b[o]ş[glurg]alı bërür]ler .. az bedüser t(a)var kazan[u] katıglanur .. ançada çayasënë bayagutnu[ñ iki o]g[lanı]nı bedük bolurlar .. anıñ arasında k(e)ntü özi etöz kodup adın ajunka bartı .. anta ötrü senè eçisi .. upasënë inisiñe inçe tęp tedi .. ay amrak inim bizni igidteçi biziñe edgü sakinç(ı)g kañım(ı)z adın yèrt[inçüke] bartı biz ikig[ü bo yèrtinçüde] kaltım(ı)z .. amtı biz atam[ız ka]z[glanmı]ş t(a)varıg [y]èp yuñlap adın t(a)var asmasar biz [o]l biziñe oğsati ermez .. anın amtı m(e)n adın uluşka satıgka barayın s(e)n monta kalgıl m(e)n kelginçe evig barkıg uz tutgıl .. ança sözlep eçisi senè er adın uluşka satıg[ka bartı] anta ötrü inisi[ñi upasënë ev]ig barkıg başlap [şrav(a)st kent]de kaltı .. "Bir zamanlar adı yüceltilmiş, tam bilge, Tanrılar Tanrısı (Buda) Şrāvastī (adlı) şehre yakın ... manastırda bin iki yüz elli öğrenci topluluğu ile birlikte vaaz ediyordu. Gece gündüz yorulmak bilmeyen (bir) gönülle iyilik yaparak (etrafına) şefkat dağıtıyordu. İşte o Şrāvastī (adlı) şehirde etrafına ışık saçan, talihli, her türlü mala mülke sahip Jayasena (adlı) varlıklı (birisi yaşıyor) idi. O varlıklı (kişinin ilki Séna) adlı ikincisi (ise) Upasena adlı (iki) çocuğu vardı. O iki (ağabey kardeş) birbirlerini çok fazla (severlerdi). Asil, halim selim, (faziletli, akıllı), yumuşak (sözlü idiler. Bu) dünyada (yaygın kanaate göre o iyi, kutlu canlıların çocukları) yetiştirilirken, küçük yaşlarda okuma yazma öğrenirler. Biraz büyüyünce mal mülk kazanmak için gayret ederlerdi. Bu şekilde Jayasena (adlı) varlıklı (kişinin) iki oğlu büyüdüler. Bu arada (Jayasena'nın) kendisi vefat edip diğer bir varlığa ulaştı. Ondan sonra Séna (adlı) ağabey, Upasena (adlı) kardeşine şöyle dedi: "Ey, sevgili kardeşim! Bizi yetiştirecek (olan), bizim için güzel düşünceleri (olan) babamız diğer bir varlığa ulaştı.

Biz ikimiz (bu dünyada) kaldık. Şimdi biz babamızın kazandığı malı mülkü harcayıp, başka mal mülk kazanmaz isek, bu bize yakışmaz. Onun için şimdi ben başka bir memlekete ticaret için gideyim. Sen burada kal. Ben gelinceye kadar evi barkı (sen) çekip çevir. Bu şekilde söyleyip Séna (adlı) ağabey başka (bir) memlekete ticaret için (gitti). Daha sonra (Upasena adlı) küçük kardeş evi barkı yönetip, (Şrāvastī)'de kaldı."³⁰

Metinde bir iş paylaşımı vardır. Ticari faaliyeti büyük çocuk yürütecektir. Bunun için *adin uluşka* "başka memleketlere" gidecektir. Burada ticari bir eylem gerçekleştirecektir. Burada yer alan *bark* sözcüğü bugün de dilimizde kullanılan Eski Türkçe döneminden itibaren *ev* sözcüğü ile söz öbeği oluşturan bir sözcüktür. Sözcüğün "saray, ev, konut" anlamlarının yanında "mal, mülk, taşınabilir varlık, servet" anlamları da vardır. Burada evde kalan küçük kardeş sadece ev ile değil ev dışındaki işlerle, kendi şehirlerindeki ticari işlerle de ilgilenecektir. Bu iş bölümü günümüzde de sık rastlanan aile işletmeciliğinin en eski örneklerindedir.

Eski Uygurca Budist anlatıları içerisinde yer alan bu ve buna benzer ticaret temalı pek çok bölüm bulunmaktadır. Anlatılar içerisinde yer alan bu tür bilgiler bize o dönemin ticari hayatı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bununla birlikte çalışmada ele alınacak metinler Eski Uygurlardan günümüze gelen sözleşme metinleridir. Bu metinlerde yer alan bilgiler Türklerin o dönemde hangi ticari faaliyetlerde buldukları ve girişimcilikleri hakkında pek çok bilgiyi barındırmaktadır:

USp 3 (TM235, U 5265, SBPK, RH13)

yunt yıl altınç ay on y(a)ñıka m(a)ña srayuçka uzunka bargu eşek ulag kergek bolup kibrıdunuy eşekin onarka .. tokuz otuzlug bözke terke altım kutabatın yanmısta bu eşekni köni teri birle köni bërür men eşekni teri birle bërmes(e)r men s(a)rguydaki mahmura birle ülişlüg yërımni eki tüzın tarıp yëzüın bu eşek barırta kelirte taş t(e)ñıl bolsar bësh yaşar yaratu eşekig bërür m(e)n eşekni bërğınçe bo yërımni yëzüın töp nişan cızıp bitig bërıtım tanuk el buka t(a)nuk isigi men karım srayuçka üç kata ayıtıp bitidim.³¹ "At yılı

³⁰ Murat Elmalı, *a.g.e.*, 92-93₉₅₆₋₉₉₈; 238-239.

³¹ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 81-82; Abdullah Şen, *Uigurische Sprachdenkmäler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, 10-11.

altıncı ay onuncu gün. Ben Srañuç'a, uzun yola çıkabilmek için vasıta olarak eşek gerekli oldu. Bunun için Kıbrudu'nun eşeğini her on gün için yirmi dokuz *böz* (pamuklu kumaş) kira ücretiyle aldım. Kutaba'dan döndüğümde aldığım eşeği kira bedeli ne ise kira bedeli ile birlikte geri vereceğim. Eğer eşeği kira ücretiyle vermez isem Sarguy'daki Mahmura ile hisseli (ekili) arazimi iki eşit parça olarak (ayıp bana düşen kısmını) toplayıp yesin. Bu eşek giderken (veya) gelirken kaybolursa, (karşılığında) beş yaşında uygun bir eşek veririm. Eşeği verinceye kadar bu (hisseli) arazimi yesin diyerek nişan çizip senet verdim. Tanık: İl Buka. Tanık: İsigi. Ben karım Srañuç'a üç defa söyleyerek yazdım."

Çalışmanın konusu daha çok ilk girişimcilik faaliyetlerine odaklanmaktadır. Uzun yolda kullanmak üzere vasıta kiralama ile ilgili bu sözleşmede yer alan "kira, kiralama, kira bedelini güvenceye alma, garanti ve garanti kapsamı" gibi konular işletme ve girişimcilik kapsamında sözleşmelerin çok farklı bilgiler verebileceğini göstermektedir. Gerek bu kavramlar gerekse sözleşmenin içeriğinin günümüzdeki *araç kiralama* (rent a car) konusunu ilgilendirdiğini söylemek mümkündür.

Usp 53/1

*Koyn yıl yëtinç ay [...] y(è)g(i)rmike önyün çerigdin at algalı kelgüçi adam togrılka susayka balıkda müjüü eki atda baçak-a-tag yosınta bolmuş ters bir at ulag bërip eki küün bërip üç bakır kümüş kupçırka tutzun...*³² "Koyun yılının yedinci ayının yirmisinde, doğudaki ordudan at almak için gelen Ada Togrıl'a ve Susaň'a şehirde binmek için iki at (garekti). Üç bakır gümüş kupçır'a (vergiye) karşılık gelmesi için bu iki attan bir binek atını Baçakatag nizamına aykırı bir şekilde iki gün (için) verdi."

USp 3'te uzun yola çıkmak için vasıta kiralananmaktadır. USp 53/1'de ise şehir içinde kullanmak için araç kiralama söz konusudur. Ordu mensubu iki kişinin şehir içinde kullanmak için vasıta kiraladığını gösteren bu belgede vasıta kiralayan tarafın satış yaptığını da görmek mümkündür. Diğer taraftan vasıtalarından biri vergi için yapılacak ödeme ile tahsis edilmektedir. Araç alım satımı, kiralama, vergi yükümlülüğü gibi pek çok bilgiye ulaşılabilecek bu belge günümüzde araç işletmeciliği yapan galerileri hatırlatmaktadır.

³² Abdullah Şen, *a.g.e.*, 134; A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004a, 190.

İşletmelerin tüketici ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sağladıkları taşınamayan, dokunulamayan, biriktirilemeyen, bir başka anlatımla somut olmayan araç ya da varlıklar hizmet kavramı ile ifade edilmektedir. Bu işletmeler, hizmet işletmeleri olarak bilinmektedir. Ulaşım firmaları gibi taşıma ve iletişim hizmetlerinde bulunan işletmelerin hizmet sektöründe önemli bir yeri vardır.³³ Ulaşım ve taşıma hizmetlerini ilgilendiren bu sözleşme belgeleri, verilen hizmet ve hizmetin karşılığında ödenen ücreti garanti altına almakta, kurumsallığın ve hizmet işletmeciliğinin güzel bir örneğini sunmaktadır.

Kiralama hizmeti sadece taşımacılık ve ulaşımda değil tarım sektöründe de tercih edilen bir hizmettir. Aşağıda yer alan Rh14 numaralı belgede çiftlik hayvanlarının da kiralanabildiği görülmektedir:

Rh14

yunt yıl ekinti ay tokuz yaynka tölek temürke terken ud kergek bolup umarnuy ala uduy teriye küz yaynta eki şık tarıg üç şık yür bërür men ..³⁴ "at yılı, ikinci ay, dokuzuncu gününde Ben Tölek Temür'e kiralık inek gerekti. Bunun için Umar'ın ala benekli ineğine kira ücreti olarak güz başında iki şık (ölçeğinde) darı üç şık (ölçeğinde) tahıl veririm..."

Büyük ve küçükbaş hayvanların genellikle alım satımı söz konusudur. Bu sözleşme hayvancılığın sadece büyük/küçükbaş hayvanlara sahip olarak değil kiralama usulü ile de yapıldığını göstermektedir. Dönemin en önemli ticari faaliyet alanlarından biri de çiftlik hayvanlarını kiralamak şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Sözleşme belgelerinde en çok karşılaşılan kiralama türü tarım arazisi kiralamadır:

USp 11 (T.M. 237 (281 / R. 11), U 5271, RH05)

Bêçin yılının aram ay eki yaynka m(a)ya temür bukaka tarıg t(a)rıgu yër kergek bolup k(a)yımtunuy çayıntaki el<ç>i birle bir tey ülüşlüg y(è)rin eki şık yakaka tut<t>um bo yërke 'eñiz tutsa bërım alım kelse m(e)n temür buka bilür m(e)n kayımtu bilmez yulug berim kelse ol arkalık bolur tanuk mısır tanuk seye bo niş<a>n men tömür bukanıy ol m<en> kayımtu tömür bukaka

³³ Ömer Faruk İşcan, "İşletmelerin Sınıflandırılması", *İşletme Bilimlerine Giriş*, Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Erzurum 2012, 53.

³⁴ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 83.

ayıtp bitidim. "Maymun yılının birinci ayının ikinci gününde bana Temür Buka'ya ekin ekmek için arazi gerekli oldu. Bunun için Kayımtu'nun Çağın'taki elçi ile eşit hisseli yerini iki şık (ölçeğinde dariya) kiraladım. Bu yer arız tutulduğunda (yani boş bırakıldığında) vergi gelirse (bu vergiden) ben Temür Buka sorumluyum. Kayımtu sorumlu değildir. *Yulug berim* (satış vergisi) gelirse o üstlenecek. Tanıklar: Mısır ve Senge. Bu nişan ben Tömür Buka'nındır. Ben Kayımtu, Tömür Buka'ya sorup yazdım."³⁵

USp 15 (TM 238 D 176 (285/R. 15), U 5239, Mi 28)

Bars yıl törtünç ay y(è)g(i)rmike maya tölek temürke sanlıg tıyuktaki köprügnüj öjdüj sıyarkı tegzintürü tamlıg kavlalıkımnı yana çağgur ağız[taki] yèti kürilig yèrimni yana törtkil çugdaki tört şık yèrimni yana povu(?) kiradaki üstün çeçeklikdeki altı şık yèrimni yana altın çeçeklikteki tört şık yèrimni maya sanlıg bo monça yèrlerimni maya tölek temürke yuyıklık çav yastuk kergek bolup tolmuş ayakka tegimligtin y(è)g(i)rmı yastuk çuyduj bav çav alıp taşıkka utmuşka bo yèrlerimni tarıp yèzün tèt to<r>kı kılıp bërtim tanuk kerey tanuk temür buka antaki agam inim toğmuşım kadaşım kim kim me bolup talaşmazunlar bo nişan m(e)n tölek temürniy'ol bo nişan m(e)n buyan temürniy'ol bo nişan m(e)n tanuk kereyniy'ol bo nişan m(e)n tanuk temür bukanıy'ol bo bitigni m(e)n buyan temür öz èligin bitiyü tegintim "Bars yılının dördüncü ayının yirmisinde bana Tölek Temür'e ait Tıyuk'taki taş köprü'nün doğu tarafındaki çevrilmiş duvarlı sebzeliğimi yine Çağgur Ağız'daki yedi küri (büyüklüğündeki) arazimi yine Törtkil Çug'daki dört şık (ölçeğindeki) arazimi, Yine Povu Kıra'daki yukarı çiçeklikteki altı şık (ölçeğindeki) arazimi yine aşağı çiçeklikteki dört şık (ölçeğindeki) arazimi, bana ait bu kadar arazilerimi kullanmam için çav yastuk (kağıt ve bozuk para) gerek oldu. Bundan dolayı saygıdeğer Tolmuş'tan yirmi yastuk çuyduj (değerindeki) bav çav (kâğıt para)yı aldım. Taşık'a (ve) Utmuş'a bu yerlerimi ekip (bişsinler, işletsinler ve kârını) yesinler deyip verdim. Tanuklar: Kerey, Temür Buka. Oradaki büyük ve küçük erkek kardeşim, akrabam, dostum hiç kimse (bu anlaşmaya) itiraz etmesinler. Bu nişan ben Tölek Temür'ündür. Bu nişan ben Buyan

³⁵ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 73; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 32; A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2014, 189.

Temür'ündür. Bu nişan ben Kerey'indir. Bu nişan ben Tanık Temür Buka'nındır. Bu senedi Ben Buyan Temür bizzat elimle yazdım."³⁶

Tarım arazisini kiralamayı konu edinen bu belgeler, vergi konusunu ayrıntılı bir şekilde belirtmeleri açısından önemlidir. Arazi kiralama bugün gerek büyük şehirlerde gerekse taşrada oldukça yaygın olarak görülen bir ticari faaliyet alanıdır. Taşrada *ıcara vermek* şeklinde bilinen ve çoğu zaman sözlü anlaşmaya dayanan bir kiralama söz konudur. Eski Uygurlarda bu işin sözleşmeye dayalı bir şekilde yapılması arazi kiralamanın bir sektöre dönüştüğünün ipuçlarını vermektedir.

Ticaret işletmeleri, üretilmiş malların toptancılığını, yarı toptancılığını ve perakendeciliğini yapmaktadır. Bu işletmeler üreticilerle tüketiciler arasında yer alan aracı kuruluşlardır. Bu aracı kuruluşlar, üreticilerin ürünlerini pazarlayarak bu malların tüketiciye ulaştırılmasını sağlarlar. Bakkal ya da süpermarketler gibi. Toptancı ve perakendeci işletmeler pazarlama işlevi açısından son derece önemlidirler. Aracılık edilen malın özelliğine ve çeşidine göre toptancı ve perakendeci işletmelerin pek çok farklı türü vardır.³⁷ Sözleşme belgelerinin yanında ticari sicil defterini anımsatan kayıt defterleri Eski Uygurların ticari işletmecilik alanında da kurumsal bir çalışma yürüttüklerini göstermektedir. O dönemde toptancılık ya da perakendecilik yapıldığını gösteren aşağıdaki belgeler alım satım kayıtlarının inceliğini göstermesi açısından önem arz etmektedir:

USp 91 (D. 360, U 5311)

Busacı borun begi bolmuşta bërmişim öçükenke eki batman mën b[értim] eki batman et tögi eki batman bir boguz at bir küri borsu bértim tapıgçı oduj ödüş evinte bir tapıgçı bês bag ot bir tuşcan yağ üç bag otuñ [...] temir elçike yarım böz bértim lükçüñlüg bahşıka yarım böz bértim yana yarım böz turpa[n]lıgka b[értim] sıçkançınıñ yumşak bözke bir böz b[értim] sıçkançı öz[...] ulagka eki [...] kay sarıgka eki böz b[értim] yazmış kezigte üç batman et üç batman tögi mën b[ertim] bir tenbin [bor] bir tuşcan ya[g bértim] udçı borun begi bolmuşta bërmişim kezigte eki batman mën b[ertim] eki batman et b[értim] ıduk k[ut]ka bir tapıgçı yana şışir (?) evinte bir batman et b[értim] yana yëti

³⁶ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 174-175; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 48; A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2014, 197-198.

³⁷ Ömer Faruk İşcan, *a.g.e.*, 52.

karı böz lükçünlügke b[értim] çarınmay tayşı (?) evin[te] bitkeçiler[ke bir] koyınka bir [yarım] böz b[értim ...] kay [...]³⁸ "Busacı Borun Beyi olduğu zamanda verdiğim: Öçüken'e iki batman (ölçeğinde) pamuk verdim. İki batman (ölçeğinde) et, iki batman (ölçeğinde) pirinç, bir yenebilecek at, bir küri (ölçeğinde) fasülye verdim. Tapıgçı Odun Ödüş evinde bir tapıgçı, beş bağ ot, bir tıñçan (ölçeğinde) yağ, üç bağ odun... Temir Elçi'ye yarım böz (pamuklu kumaş) verdim. Lükçünlü bahşıya yarım böz (pamuklu kumaş) verdim. Yine yarım böz (pamuklu kumaş) Turfanlı'ya verdim. Sıçkançının yumşak bözine (karşılık) bir böz verdim. Sıçkançı öz ... ulağa iki ... iki böz verdim. Kay Sarıg'a iki böz verdim. Yazmış Kezig'de üç batman (ölçeğinde) et, üç batman (ölçeğinde) pirinç unu verdim. Bir tenbin (ölçeğinde) şarap, bir tıñçan (ölçeğinde) yağ verdim. Udçı Borun Beyi olduğunda verdiğim sırasıyla: İki batman (ölçeğinde) un verdim. İki batman et verdim. İduk Kut'a bir hizmetçi... yine Şişir evinde bir batman et verdim. Yine yedi karı (ölçeğinde) böz Lükçüng'lüye verdim. Çangmay Tayşı yazıcılarına bir koyuna (karşılık) bir yarım böz verdim."

Bu belge, sözleşme belgesinden ziyade bir işletme kayıt defterini andırmaktadır. Belgeyi hazırlayan kişi belli bir dönemi içeren mal girdi çıktısının kayıtlarını tutmuştur. Belgede yer alan bu ürün çeşitliliği bu kaydın bir market kaydı olduğunu göstermektedir. Kayıtta et için beslenen bir atın yer alması marketin çok büyük bir market olduğu ve ürün yelpazesinin çok geniş olduğunu da göstermektedir.

USp 36 (TIM 241 (R 36))

Bars yıl sekizinc ay beş otuzka koyınçı alp taşınuy koyntın eki sağlık koyın eki sağlık eçkü bir teke bir oğlak beş kuzu birle turuğınıtta ülüp keldi erin [yağızın] körüp aldım(ı)z bir sağlıktın ıgaççıkıka bértimiz kuzu etin eçkü etin satıp on kuanpo kün bérmiş seyünte³⁹ "Bars yılının sekizinci ayının yirmi beşinde koyuncu Alp Taş'ın koyunundan iki sağılacak koyun, iki sağılacak keçi, bir teke, bir oğlak, beş kuzu hepsi bir arada bulunduğu yerden ayrılarak geldi. Erkeğini görerek aldık. Sağılacak

³⁸ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 217-219.

³⁹ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 110.

hayvanlardan birini marangoza verdik. Kuzu etini, keçi etini satarak on *kuanpo* (damgalı kumaş karşılığında) Kün Birmiş Şenün'den..."

Bu sözleşmede yer alan "...hepsi bir arada bulunduğu yerden ayrılarak geldi" sözü canlı hayvan pazarlarının olduğu ya da benzeri yapıda çiftliklerin bulunduğunu göstermektedir. Sözleşme hayvan ticaretini ayrıntıları ile anlatmaktadır.

USp 7 (T.M. 226 D. 176=G.R. 184(277/R.7), U 5259, Lo 28)

Küskü yıl altınç ay y(a)nıka m(a)ya kayşıduka tüşke küñçit kergek bolup el temirtin küri küñçit altın küz eki küri küñçit bërür m(e)n bërmedin keçürs(e)r m(e)n el y(a)nıça tüşi birle bërür <m(e)n> bërğınçe bar yok bolsar m(e)n inim kaşuk evdekiler birle köni bërünler....⁴⁰ "Sıçan yılının altıncı ayının onuncu gününde bana Kayşıdu'ya küncü (susam) gerek olduğu için İl Temir'den bir küri (ölçeğinde) küncü (susam) aldım. Sonbaharda iki küri (ölçeğinde) susam vereceğim. Eğer geri vermeden zamanı geçirsem halk töresince faizi ile vereceğim. Verinceye kadar ölürsem küçük kardeşim Kaşuk, evdekiler ile doğruca versinler..."

Aynı ödeme şeklinde yapılacak olan bir alışverişi konu edinen bu sözleşme tarımsal ürünlerin ticaretini ele almaktadır. Bu sözleşme *tüş* "faiz" kavramının yer alması ve kefil olarak aile bireylerini göstermesi açısından önemlidir. Hak kaybının ve uğranılacak zararın kayıt altına alınması ve bir şekilde karşılanacağına garanti edilmesi ticari kurumsallaşma açısından önem arz etmektedir.

Sahip oldukları ve satışa sundukları ürünler doğrudan tüketicilerin ya da kullanıcıların ihtiyaçlarını karşılayabilecek özellikler taşıyan işletmeler Tüketim Malı Üreten İşletmeler olarak bilinmektedir. Örneğin beyaz eşya ürünleri, mobilya, tekstil vb. ürünler üreten işletmeler bu gruptandır.⁴¹ Bir yatak üreticisi ve satıcısının bilgilerinin yer aldığı USp 79 numaralı belgede o dönemde bu tür işletmelerin de bulunduğu görülmektedir:

USp 79 (T II D 21 (316/R. 79), U 5328)

Yerlig töşek yana bir kızıl yerlig töşek bir al yerlig uşakkalığ töşek uşakka bërğüçiniñ işi esen bërmiş töşek yana bir al yerlig [...] töşek [...] yerlig töşek eki sısunluğ töşek bir al yerlig bir ürüñ yerlig kara töşek yana bir al yerlig

⁴⁰ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 110; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 20.

⁴¹ Ömer Faruk İşcan, *a.g.e.*, 52.

*tarta tōšek birle bēş tarta tōšek ēki boşaq tōšek ēki kiçigke üriüj yêrlig tarta tōšek bir tatarınuy uduglug kēdiz üç kadıglıg bir kadıgsız tōrt örtügüg kēdiz.*⁴²

"Yer dōşeği, yine bir kızıl yer dōşeği, bir al yer dōşeği, uşakkalı (ince hafif) dōšek, inceltilmiş rahat dōšek. Yine bir kırmızı yer dōşeği, ... İki sısunlug dōšek. Bir tarafı kırmızı, bir tarafı beyaz renkli kara dōšek. Yine bir kırmızı sert dōšek ile beş sert dōšek, iki yumuşak dōšek, Kiçig için iki beyaz yer dōşeği, sert dōšek, bir (tane) Tatar'ın misafir için keçeden (yapılmış) üç kenarlı, bir kenarsız dört yüzü keçe (dōšek)"

Belgede *tōšek* sözcüğü "yatak" anlamında kullanılmaktadır. Bununla birlikte tek bir *tōšek*'ten bahsedilmemektedir. Belgede onun üzerinde farklı yatak çeşidinden bahsedilmektedir. Belge sadece yatak üzerine yoğunlaşan bir işletmenin varlığına işaret etmektedir.

Böz "pamuklu kumaş" bu dönemin önemli tüketim ve ticaret malzemelerindedir. Bununla birlikte *bözün* bir tür ödeme aracı olarak özellikle arazi, gayrimenkul ve köle satış belgelerinde sıkça kullanıldığı görülmektedir. Bu *böz*lerin belirli idarî bölgelerde geçerliliği vardır. Söz konusu *böz*ler bu bölgelerin yönetimince ödeme aracı olarak kullanılmak üzere bir anlamda kalite açısından tescillenmiş, mühürlenmiş materyallerdir. Belgelerde ödeme aracı olan *böz* sayısal ve ölçü bakımından değerleri yanında *X kidini/kidinintä yorır* "X bölgesinde (tarafında) geçerli" ve *şuuluğ tamgalıg* "damgalı, mühürlü" ibareleriyle birlikte geçmektedir.⁴³ Ticarete sıklıkla kullanılan *böz* aynı zamanda bir yatırım aracıdır. Finansman için kullanıldığı gibi finansal yatırım için de kullanılmaktadır. Aşağıdaki belgede *böz*'ün kullanımı ile ilgili önemli ipuçları verilmektedir:

USp 14 (U 5245, Mi20)

tavışgan yıl ekinti ay ēki otuzka biz beg buka bay buka yürüüj kıpçak el buka malda kidan y(e)ne yürüüj tümen kök t(e)mür esen t(e)mür meyğü t(e)mür turmuş udmuş tınmış kul kaya umınçı isigi tölek abış başlap el bodunka ol öjdiüninte yuınlaklık böz kergek bolup mal koçtın yüz ēki yarım bağlık böz alıp bizni birle kalançı turını borlukçı bērip bizniy burun bērgüçi kara toym atlıg kalançımıznu yanturup altımız .. "Tavşan yılının ikinci ayının otuzunda bize (yani) Beg Buka, Bay Buka, Yürüing, Kıpçak, İl Buka, Malda, Kidan ve yine Yürüing, Tümen, Kök Temür, Esen Temür,

⁴² Abdullah Şen, *a.g.e.*, 197.

⁴³ A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004b, 92.

Mençü Temür, Turmuş, İdmüş, Tınmuş, Kul Kaya, Umunçı, İsigi Tölek, Abış başta olmak üzere ülke halkına önceden (yatırım amaçlı) kullanmak için *böz* (pamuklu kumaş) gerekti. Bundan dolayı Inal Koç'tan yüz iki buçuk katlı *böz* (pamuklu kumaş) aldık. Hep birlikte *kalançı* (vergi memuru) Turı'yı bağcı olarak verip bizim önceki (vergi memurumuz) Kara Toyın adlı *kalançımızı* geri aldık."⁴⁴

Uygur sivil belgelerinde *kalançı* tam anlamı ile "vergi toplayan kişi" şeklinde tanımlanır. *Kalançı* genel olarak devletin vergi toplayıcısı olarak düşünülmektedir. Fakat USp 14 nolu belgede *kalançı*'nın özel bir grubun vergi toplayıcısı olduğunu hatta vergi toplayıcı olmaktan ziyade onların hesaplarını düzenleyen, vergilerini çıkaran kişi olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır. Bu bilgiler buradaki *kalançı*'nın devletin vergi toplayıcısı değil yukarıda adı geçen kişilerin muhasebecisi olduğunu düşündürmektedir. Yine yukarıda adı geçen kişiler bir işe beraber girmektedirler. *ël bodunka ol öndüninte yuñlaklık böz kergek bolup* "ülke halkına önceden (yatırım amaçlı) kullanmak için *böz* (pamuklu kumaş) gerekti" şeklinde yorumlanabilecek ticari faaliyet yürütmektedirler. Beraber hareket etmeleri hatta kendileri ile birlikte muhasebecilerinin de hizmet verecek olması burada ortaklık müessesinin olduğunu göstermektedir. 19 kişinin ortak olduğu bir "küçük işletme" söz konusudur.

Bir tür ödeme aracı olarak kullanılan *böz* "pamuklu kumaş" o dönemin işletme sayılabilecek yapılarının kayıtlarında da mutlaka ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Bir muhasebe defterini andıran aşağıdaki belge bir ticari dönemin kaydını içermektedir:

USp 31 (T.M. 267 D. 176 (297/R.31), U. 5299)

*it yıl onunç (üçünç?) ay öñ[ni]ldin bërü m(e)n nomkulunıy bërmiş bözniy sanı bir ton başlap tokuz bërüm on böz hanka bërüm bir ton tütünke bërüm bir şık ür bir böz miñjilig koçanıy ulagka bërüm on bësh böz küldürtay ulag terige bërüm bësh <böz>ke taruga koyn alıp bërüm bir yıl yarım yoruk böz taruga bërüm eki örmek eki t(a)v(a)r torku yüz on böz bolur bo bözde m(e)n nomkul otuz böz bërüm bir t(a)v(a)r bir torku yüz on bësh böz boltı bo bözde otuz böz bërüm*⁴⁵ "Köpek yılının onuncu (üçüncü ?) ayının ilk

⁴⁴ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 165; A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004a, 167-169; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 43.

⁴⁵ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 94.

günlerinden beri ben Nom Kuli'nun verdiği *böz*'ün (pamuklu kumaşın) hesabı (şu şekildedir): Bir elbise başta olmak üzere, dokuz (farklı yere *böz*) verdim. On *böz* han'a verdim. Bir elbise tütün vergisi (için) verdim. Bir *şık* (ölçeğinde) darı ile bir *böz*'ü Mingilig Koça'nun yük hayvanları (için) verdim. On beş *böz* Küldürtay'ın yük hayvanlarına kira olarak verdim. Beş *böz*'le de Taruga ile koyun alıp verişinde bulundum. Bir buçuk yıl için geçerli (vadeli) *böz* Taruga'ya verdim. İki örme elbiselik iki ipeklilik kumaş, yüz on *böz*'e karşılık gelmektedir. Bu *böz*'den ben Nom Kuli otuz *böz* verdim. Bir kumaşlık ipek, yüz on beş *böz*'e karşılık gelmektedir. Bu *böz*'den de otuz *böz* verdim."

Aşağıda yer alan belge dönemin finans ve para işletmeciliğinin nasıl yürütüldüğüne dair ipuçları vermektedir:

USp 18 (TM 222 D 51 GR 190 (288/R 18), U 5230, Lo 07)

[kü]skü yıl törtünç ay bir yayıka [ma]ya bolmuşka asıgka kümiüş [ker]gek bolup kara ogulta altı stir [kü]miş altın kaç tutsar m(e)n ay [sa]yu birer yarım bakır kümiüş asıg[ı] bilen köni bërür m(e)n bërğinçe yok [bar] bolsar m(e)n kişim tüzük köni [b]ërzün tanuk borlukçı tanuk er buka bo tamga m(e)n bolmuşnuj ol m(e)n [y]ıknıç tutuy ayıtıp bitidim⁴⁶ "Sıçan yılının dördüncü ayının birinci gününde ben Bolmuş'a kullanmak için gümüş gerekti. Bunun için Kara Ogul'dan altı stir gümüş aldım. Kaç ay tutarsa tutsun (ne kadar zaman sürerse sürsün) ben her ay için birer yarım bakır gümüş faizi ile doğru olarak vereceğim. Borcum bitinceye kadar ölürsem karım Tüzük doğru olarak (borcumu) versin. Tanıklar: Borlukçı, Er Buka. Bu damga ben Bolmuş'ındır. Ben Yıkınç Tutuy söyleyip yazdım."

USp 18 numaralı belgede *Bolmuş* yatırım için *Kara Ogul* adlı şahıstan uzun vadeli bir borç almakta ve finansal bir sözleşme yapmaktadır. Girişimci ve yatırımcılar, iş yaşamlarını sürdürebilmek için uygulamada bazı kısıtlamalara sahip olan en uygun uzun vadeli sözleşme ilişkilerine girerler. Girişimciler, yeni yatırımlar yaptıklarında yeni sözleşmelerle yeni ilişkiler geliştirirler. Dolayısıyla girişimci ve yatırımcılar arasında yapılan finansal sözleşmeler firmaların gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Girişimciler finansal yatırımlarını uzun dönemli sözleşmelere girerek yapmaktadırlar. Bu sözleşmeler yatırımcı için güven yaratır. Yine sözleşmelerin yapılabiliyor

⁴⁶ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 90; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 60.

olması yatırım yapılacak ülke için çekici bir durum oluşturmaktadır. Sözleşmelerin uygulanma maliyetinin düşük olması, girişimciliği özendiren önemli bir kurumsal faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Sözleşmeler maliyetsiz bir şekilde uygulandıklarında firmaların kârlılık oranı artmakta ve bu durum yeni yatırımların ortaya çıkmasına yol açabilmektedir.⁴⁷

Uygur ticari hayatında ödeme araçlarından biri de madenî paralardır. Sivil belgelere göre Turfan Uygurlarının alışverişte ve ticarete kullandığı değerli madenî para birimleri *altun*, *kümüş*, *bakır*dır. Bu paraların değer açısından ölçümünde birim olarak *yastuk*, *satır* ~ *stır* ve *bakır* kullanılmıştır.⁴⁸ Ölçülendirmede 1 *yastuk* = 50 *stır*, 1 *stır* = 10 *bakır* denkliği bulunmaktadır.⁴⁹ *Bakır*'ın bir ödeme aracı olarak kullanıldığı bu dönemde bu madene sahip olmak önem arz etmekteydi. *Bakır* kaydının yer aldığı aşağıdaki belge para desteği sağlayan bir finansörün kaydını içermektedir:

USp 50

*Bolmuşnu üç satır üç yarım bakır bértim kuz yarmuş üçüñü dört bakır bér[rtim] negünke bir bakır bér[rtim] kirişke bir bakır bér[rtim] bir şıkka bir bakır bér[rtim] bir oltırıgka bir bakır bér[rtim] yana yarım bakır bértim kalımnıy yarım bakır bértim*⁵⁰ "Bolmuş'ın üç satır (değerindeki parasına) üç yarım bakır verdim. Kuz Yarmuş Üçüñü (için) dört bakır verdim. Negün'e bir bakır verdim. Kiriş'e bir bakır verdim. Bir şık ölçü karşılığında bir bakır verdim. Kalım'nın yarım bakırını verdim."

Hukuk, ekonomik yapı içindeki bireylerin, kurumların, devletin etkinliklerini belirleyen ve yönlendiren çok sayıda düzenlemeyi içinde barındıran bir sistemdir. Kanun, kararname, yönetmelik ve talimatname gibi kurallar bütünüdür. Bu kurallar bütünü, bazı eylemleri men, bazılarını da kabul ederek ekonomik oluşumu şekillendirmektedir. Bütün bunlardan dolayı hukuk, piyasanın düzen içinde işlemesini ve gelişmesini sağlayıp sürdürecektir kural ve kurumların yasal çerçevesini belirler.⁵¹ Ekonomik

⁴⁷ Özden Akın-Ünal Arslan-Metin Reyhanoglu, "Girişimcilik ile Sözleşmelerin Uygulanma Maliyeti Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği", *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 2019, 119.

⁴⁸ Gabain 1973; Mori 1961'den akt. A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004b: 94.

⁴⁹ A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004b: 94.

⁵⁰ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 128.

⁵¹ C. Murat Baykal, "Hukuk-Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine", *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl: 66, Sayı: 4, 2008, 77.

sistemin sağlıklı bir şekilde çalışabilmesi ihtiyaçların karşılanması ile ilgilidir. Bunun için de etkin bir hukuk sisteminin varlığı ve ekonomik hayata uygun hukuk kurallarının hazırlanması gerekir. Etkili bir ekonomi politikası için kaynakların tam olarak kullanılmasını gerçekleştirecek, fiyat istikrarını sağlayacak, millî gelirin büyümesini temin edecek hukuki düzenlemelere ihtiyaç vardır. Hukuki temellere dayanmayan ekonomik girişimin başarılı olması beklenmez.⁵² Eski Uygur sözleşmelerinin geneline bakıldığında ekonomik hayatın belirli hukuk kuralları çerçevesinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu hukuk kuralları ekonomik girişimlerin gerçekleşmesi için gerekli zemini hazırlamaktadır. Girişim, girişimcilik, ticaret, işletme, işletmecilik kavramları günümüzde hukukun koruyuculuğu ile varlıklarını sürdürmektedir. Eski Uygurlarda sözleşme belgeleri kadar önemli hukuk belgeleri de oldukça çoktur. Bu belgeler, o dönemin toplum hayatına hukuk sisteminin ne kadar çok yerleştiğini göstermesi açısından önemlidir. Yerleşmiş bir hukuk sistemi ticari hayatın da en önemli güvencesidir. Hatta yerleşmiş bir hukuk sisteminin olmadığı bir yerde ticaretten, girişimcilikten ya da işletmecilikten bahsetmek mümkün değildir. Ekonomik sistemin hukuk ile bütünleştiği Eski Uygurlardan günümüze kadar gelen sözleşme belgelerinin her birinde bunu görmek mümkündür:

USp 5 (T.M. 239 (275/R. %), U 5251, Mi 18)

Yılan yıl ar(a)m ay dört otuzka m(e)n balak umay ekegü taşık başındaki yarım t(e)rini yarım torkunu turıdın alıp ög bitiği yok bolmuş üçün tutup torku yanut bitig bërtim(i)z soy bitig ünser vuçung bolup yorımazun tanuk torçi tanuk börlük k(a)ya bo nişan biz balak umay ekegünüij ol men kinkudu ekegü<ke> inçge ayıtıp bitidim⁵³ "Yılan yılının aram ayının yirmi dördünde ben Balak ve Umay ikimiz Taşık Başındaki yarım deriyi, yarım ipeği Turı'dan aldık. Ana senet kaybolduğu için ana senedin yerini tutacak geçici senet veriyoruz. Daha sonra ana senet ortaya çıksa, iptal olup geçerli sayılmasın. Tanıklar: Torçi, Börlük Kaya. Bu nişan biz Balak ve Umay, ikimizindir. Ben Kinkudu ikisine dikkatlice söyleyerek yazardım."

Bu sözleşme iki kişinin ortaklığında yürütülen bir deri ve ipek işletmeciliği ile ilgilidir. Sözleşmede yer alan ög bitig "ana sözleşme" ve yanut

⁵² Zekos, 2005; Lee 2003; Sen, 2000'den akt. C. Murat Baykal, "a.g.m.", 78.

⁵³ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, 162; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 16.

bitig "geçici sözleşme" kavramları ticari sözleşmelerin çok ciddi bir şekilde düzenlendiğini, dolayısıyla ticaretin çok ciddi standartlarının olduğunu göstermektedir. Yukarıda bahsedilen hukuk ve ekonomi ilişkisi bu sözleşme belgeleri vasıtasıyla o dönemde de görülebilmektedir.

Kooperatifler; ortaklarının belirli ekonomik çıkarlarını, özellikle de meslek ve geçimlerine ilişkin ihtiyatlarını karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet aracılığı ile sağlayıp korumak amacıyla kurulmuş yapılardır. Gerçek ve kamu tüzel kişileri ile özel idareler, belediyeler, köyler ve dernekler tarafından kurulan değişik ortaklı ve değişik sermayeli kuruluşlardır. Kooperatiflerde temel amaç, kâr değil karşılıklı yardım ve dayanışmadır. En az yedi ortak tarafından kurulabilen kooperatiflerde her ortak genel kurul üyesidir. Uygulamaya bakıldığında daha çok üretim, tüketim, tarım, satış ve yapı kooperatifleri şeklinde oluşumlar görülmektedir.⁵⁴ Aşağıda yer alan belgede karşılıklı bir yazışma söz konusudur. Bu belgede iki çok ortaklı iki yapı arasında bir emlak belgesinin durumu ile ilgili sorun dile getirilmektedir. Belgedeki bilgiler, belgenin kooperatif benzeri bir yapının yönetimi tarafından hazırlandığını düşündürmektedir:

USp 17 (TM 219 D. 200 (287/R. 17), U 5293)

Biz beg buka yürüñ kıpçak bay buka başl(a)p el bodun sözüümüz erkent yamkun yosumud yavisip başl(a)p suvar begilerke sizlerde toyın kuli açariniñ üzüklüg turınuñ ok yerniñ baş bitigi bar ermiş ol bitig koçu kızılta kayuta bols(a)r til(e)p yıgmuşka bėrip yıgmuştin ok til(e)p alıñl(a)r turıka ulug k(a)rg(a)şa bolup turur usal kılma)ñllar yıgmuşka söz sen suvarl(a)rtın turınuñ bitigin alıp bėrgil sen ök tapşurup bėrgey sen⁵⁵ "Biz Beg Buka, Yürüñ, Kıpçak, Bay Buka başkanlığındaki halkın sözü: Erkent, Yamkun, Yosumunda, Yavisip başkanlığındaki Beylere: Sizlerde Toyun Kuli Açari'nin yazdığı Turı'nın kendi arazisinin baş bitigi (geçerli emlak belgesi) var imiş. O belge Koçu'da, Kızıl'da nerede ise isteyip Yıgmuş'a verip (tekrar) Yıgmuş'tan bizzat isteyip alınız. Turı'yla büyük ihtilaf olmuştur. İhmal etmeyiniz. Yıgmuş'a söz: Sen Suvar beylerden belgeni aliver. Sen (bunu) bizzat ulaştırıvereceksin."

"Erkent, Yamkun, Yosumud, Yavisip başl(a)p suvar begiler..." çok ortaklı bir yapıya işaret etmektedir. Burada resmî bir yazışma vardır ve bu yazışma

⁵⁴ Ömer Faruk İşcan, *a.g.e.*, 59.

⁵⁵ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 57.

iki çok ortaklı yapı arasındadır. "Biz beg buka yürün kıpçak bay buka başl(a)p el bodun..." ise genel bir katılım olduğu ve pek çok kişinin yer aldığı bir yapıyı temsil etmektedir. Böyle bir yapı kooperatif benzeri bir oluşumu andırmaktadır.

İlk girişim örnekleri kentleşmenin yaygın görüldüğü eksen çağında toplumun politika alanında görülmeye başlanmıştır. Politik alandaki girişimcilik örnekleri aynı dönemde Çin, Mısır, Mezopotamya, Hindistan, Peru ve Orta Amerika'da da görülmüştür. Daha sonra toplumun diğer alanlarında farklı girişimcilik örnekleri doğmaya başlamıştır. Girişimciliğin toplumun herhangi bir alanında ortaya çıkmasının ana nedeni o alandaki krizler veya yeni oluşan gereksinimlerdir. Toplumlarda meydana gelen krizler ve gereksinimler çıkarların çatışmasından veya kısır döngülerden kaynaklanmaktadır. İktidarlar kimi zaman toplumun farklı alanlarında verimsiz ve mantık dışı uygulamalarda bulunurlar. Bu uygulamaların karşısında girişimcilerin sunduğu mantıklı, verimli ve etik çözümler onların yerini sağlamlaştırmaktadır. Girişimcilerin hareket edebileceği serbest alanların olması ve aynı zamanda kaynağın sağlanması durumunda girişimci faaliyetlerin yaygınlaşabileceği düşünülmektedir. Bu açıdan politik girişimciliğe bir diğer örnek din girişimciliği olmuştur. Toplumun bir katmanı olan din sınıfında da ekonomik açıdan halkın ve yöneticilerin yaşam standartları arasındaki uçurumlar yöneticilerin araç olarak kullandıkları tanrıların sorgulanmasına yol açmıştır. Halkın elindeki mahsulü tanrıların beslenmesi için bağışlaması tartışılmaya başlanmıştır. Bu dönemde din girişimcilerinin rolü inancı bireyselleştirmek olmuştur. Yöneticilerin araç olduğu tanrılara olan inancının sarsılması din girişimcileri açısından bir alan doğurmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan Buda ve Konfüçyüs gibi düşünürlerin öğretilerini yaymak için insanları farklı bölgelere yönlendirmesi, ticaret ve diğer ilişkilerin artmasına yol açmıştır. Farklı coğrafyaların insanları birbirleriyle etkileşim kurmuşlar, birbirlerinin deneyimlerini kendi bölgelerine taşıırken farklı girişimlere de öncülük etmişlerdir. Derebeylik, kulluk gibi sistemlerde halkın ürünlerinin vergi yoluyla alınması bazı bölgelerde halkın tamamen yönetimden soyutlanmasına yol açmıştır. Yönetimin bu zayıflığı din-kültür girişimcileri sayesinde kullanılarak bireylerin eleştiri yapmasına ve halkın yönetimin

otoritesini sorgulamasına yol açmıştır.⁵⁶ Eski Uygurların bu dönemdeki inancı Budizmdir. Her coğrafyada ve her inanç sisteminde olduğu gibi Budizmde de din adamlarının kullanımına sunulmak üzere arazi ve benzeri emlak bağış yapılmaktadır. Bu emlakların kullanımı ve bu emlaklar üzerindeki ticari haklar tamamen bağış yapılan gruba aittir. Bu tür yapılar yukarıda da belirtildiği üzere toplumun diğer katmanlarındaki insanların kimi zaman ilgisini kimi zaman da tepkisini çekmiş, dolaylı olarak onları girişimciliğe yönlendirmiştir. Aşağıda yer alan belge bir Budist cemaate yapılan arazi bağışını içermektedir:

UŞp 88 (T.II. D. 205 T. III: M. 205 (322/R. 88), U 5317)

Koyn yıl ç(a)hşap(u)t ay sekiz otuzka murutluk aryad(a)nıg kadir bilge tejri ellig kutı sangigik borluk yerleri bile ...bolup yayırtı [ıtutuzup ...]k satgım alturup [... murutluk aryad(a)nıg [...]]y tudar turguçı titso ayagka tegimlig vaptso şilavanti başın şilavantilarka lab tutup yerleriye borluklarıya alban başlap negü y(i)me iş küç tegürtmegü üze ulam y(a)rılıg birtürü yarlıkayuk ermiş ol yarlıg tarkınç kılmadın şilavantilariy köyülleriye iş bolmuşıy uka y(a)rılık(a)p murutluk aryadanıg sangigik borlukı yerleri birle biziy kut idiletü y(a)rılık(a)p neçeketegi el işsiz birtsiz [böz]siz tintsuysız kulturu başta biziy kutinta basa elke uluşka buyan bërziin tęp vaptso şilavanti toym şilavanti kut(a)dınış apa şilavanti nomdaş şilavanti buyançoğ şilavanti başın şilavantilarka yayırtı tutuzup borlukı yerleri bile lap tutup murutluk aryadanta turguçı şilavantialarınıy kiçigleri şelileri kuvragdın eltin boduntın işke küçke tartmagu kulturu y(a)rılık(a)d(i)m(i)z bo künte inarı murutluk aryadanıg biziy kut idiletip lab tuta y(a)rılıguçı sangigik borluk yerleri birle vaptso şilavanti başlap murutlukta turguçı şilavantilar şeliler erksinip kirmiş tüşi üze aryadanıg etip sapıp artmışın keyeşip işletüzünler balıktaki v(i)rhar yanlıg sangışdöri şeli bolup liv yemezünler bo şilavantilar bar erkince bolar ilenzünler erksinzünler bolarta kën monı teg ök aryadanta tepremedin turguçı şilavantilar şeliler erksinzünler balıkta uluşta turguçı kuvrag katılmazun bo turguçı şilavantilarta şelilerte y(i)me kën balıkta uluşta turup murutluk aryadanıg erksinip tepremedin turguçılarınıy köniülleriye iş kılmazun bo murutluk aryadanıy borlukıya kap birt böz yerleriye

⁵⁶ Colomy, 1998, Stark, 2007, Turner, 1998'ten akt. Sebahattin Kılınç-Serdar Yener, "Din ve Girişimcilik", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(3), 2019, 512.

tintsuylarınıy tsangçı ağıçılar almazun asılıu yulug bërım kuanposı küñçit kepez bor çobra başlap irt birt almadın iş küç işletmezün murutluk aryadanta turguçı şelilerke balık arkasıntın şazıntın kuoragdın başıg teşik tütiün koynu tütiün udı başlap kayu y(i)me iş küç tegürmedin borlukıya ögen kesgüçiler suvçı kirmedin asgu üzüm ışıg tirgük y(i)me almazun anın bo tuta turgu bitig y(a)rl(ı)g birtürü y(a)rl(ı)k(a)d(ı)m(ı)z... "Koyun yılının on ikinci ayının yirmi sekizinde Murutluk Manastırını himaye eden Kadır Bilge Teñri Èlig Kut hazretleri manastıra ait bahçe arazileri ile ... olup yeniden teslim edip ... satın aldırıp ... Murutluk Manastırını (elinde) tutacak olan saygıdeğer Titso hazretleri ve Vaptso Şilavanti başta olmak üzere şilavantilere (rahiplere) bağışladı. Manastırın topraklarına, bahçelerine *alban* (vergisi) başta olmak üzere iş mükellefiyeti konulmaması hakkında *ulam yarlıg* (devir teslim fermanı) verilmesini buyurdu. O fermanın sıkıntı yaratmadan şilavantilerin (rahiplerin) gönüllerine uygun olduğunu anlamayı lütfedip Murutluk Manastırını, manastıra ait üzüm bağları ve arazileri ile Majesteleri hükümdarımız lütfedip (manastıra) bağışladı. Takdir edilen zamana kadar vergisiz bir şekilde (manastırı sahip) kıldırdı. Majestelerinden başlayarak, devlete, millete sevap versin diye Vaptso Şilavanti, Toyın Şilavanti, Kutadmış Apa Şilavanti, Nomdaş Şilavanti, Buyançoğ Şilavanti başta olmak üzere Şilavantilere (bahsedilen yerler) yeniden teslim edildi. Üzüm bağı ve arazileri bağışlayıp Murutluk manastırında duran şilavantilerin küçüklerinin, şelilerin (öğretmenlerin) cemaatten, il idaresinden, halktan gelecek hizmet yükümlülüğünün yaptırılmamasını sağladı. Bugünden itibaren Murutluk Manastırını majestelerinin bize lütfedip bağışlamasıyla manastıra ait bağları ve yerleri Vaptso Şilavanti başta olmak üzere Murutluk'ta duran Şilavantiler, Şeliler yönetecek ve elde edilen ürün ile manastırı tertip ve tanzim edip büyütmeye çalışacaklar."⁵⁷

Marka; üretici ya da satıcı işletmelerin, pazara sundukları ürünlerin kimliğini belirleyen ve ürünlerinin rakip ürünlerden ayırt edilmesini sağlayan bir isim, simge, şekil ya da bunların çeşitli birleşimleridir. Patent Enstitüsüne göre, *bir teşebbüsün mal veya hizmetlerini bir başka teşebbüsün mal veya hizmetlerinden ayırt etmeyi sağlaması koşuluyla; kişi adları, sözcükler, şekiller,*

⁵⁷ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 211-214; A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2014, 209-212.

harfler, sayılar, malların biçimi ve ambalajları gibi çizimle görüntülenebilen veya benzer biçimde ifade edilebilen, baskı yoluyla yayınlanabilen ve çoğaltılabilen her türlü işaretlerdir. En temelde marka, tüketiciler için ürünün işlevsel ve duygusal özelliklerini özetlemekte, tüketicilerin belleğindeki bilgilerin hatırlanmasına ve onların satın alma kararına yardımcı olmaktadır. Bunun yanında marka, tüketicilerin alternatifler arasındaki seçiminde sürekli kalite garantisi sunarak tüketicilerin üstlendikleri riski de azaltmaktadır. Markalar tüketiciler için önemli faydalar sağlamaktadırlar. Ürünün üreticisini ya da kaynağını belirlerler ve tüketicinin ürün/hizmet ile ilgili sorumluluğu belirli bir üretici/dağıtıcıya yükleyebilmesine izin verirler. Markaların tüketiciler için özel anlamları vardır, geçmiş senelerde ürün ve ürünün pazarlama programı ile ilgili yaşadıkları tecrübeler nedeni ile marka hakkında bilgi sahibi olurlar. Eğer tüketiciler bir markayı tanıyor ve onun hakkında bilgi sahibi ise, bir ürün kararı vermek için birçok düşünce ve bilgi işleme süreci ile uğraşmak zorunda kalmazlar.⁵⁸ Eski Uygur sözleşme belgelerinde de zaman zaman üretilen ya da satılan bir ürünün adı özellikle vurgulanmakta, marka değeri öne çıkarılmaktadır:

USp 71 (T II S 18 (177/28), U 5315)

*Küskü yıl beşinç ay üç y(a)ıka kitirdin kelgüçi elçilerke tuşguka üntürgü
bortın keysedü açarı tépi y(è)g(i)rmi batman edgü bor amtı ok bërziün esen
atsız olarka tapşurzun*⁵⁹ "Siçan yılının beşinci ayının üçüncü gününde
Kitir'den gelen elçilere karşı çıkarılan şaraptan Keysedü Açari denilen
yirmi batman iyi şaraptan derhal verilsin. Esen ve Atsız onlara
ulaştırırsın."

Belgede yer alan **bortın keysedü açarı tipi** söz öbeği adı geçen şarabın bir marka değerinin olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Eski Uygur sözleşme belgeleri o dönemin iktisadi, ticari, hukuki hayatı hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır. Bu belgeler resmî belgelerdir. Hem o dönemin devlet kurumlarında hem de kişiler arası gelişen özel hukukta geçerliliği olan onaylı, tasdikli belgelerdir. Belgelerdeki bu onay, alıcı ve satıcıyı güvence altına almakta ve iktisadi anlamda atılacak adımların önünü açmaktadır. Bir anlamda ekonomik hayat, girişimcileri teşvik edecek

⁵⁸ Neylan Öztürk, *Marka Yönetimi*, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, 25-26.

⁵⁹ Abdullah Şen, *a.g.e.*, 175.

güvencelerden oluşmaktadır. Belgelerde ticaret yapacak olan her iki tarafın yanında tanıkların da adı zikredilmektedir. Çalışmanın sonuna eklenen örnek sözleşme belgelerinde de görüldüğü gibi ismi zikredilen herkesin imza niteliği taşıyan damgaları, mühürleri de belgelerde yer almaktadır. Tanık isimlerinin ve damgalarının yer aldığı bölümün ilgi çekici kısmı farklı belgelerde yer alan tanık isimlerinin büyük bir kısmının aynı olmasıdır. Farklı sözleşmelerde aynı kişilerin tanık olması "tanıklık" kurumunun oluştuğunu dolayısıyla günümüz noterlerine benzer bir yapının olduğunun ipuçlarını vermektedir. Daha önce ele alınan belgelerde de görülen bu tanık bölümü aşağıdaki örnekte bir kez daha gösterilmiştir:

USp 14 (TM 220, 187, (284/R.14), U 5245, Mi 20)

.... bo işke tanuk iş buka tanuk ara buka tanuk mısır tanuk kersin bo nişan biz bitigtegiçe atl(ı)g el bodunnıy ol m(e)n baç(a)k turmuş bitkeçi elke bodunka üç kata inçge ayıtıp bitidim bo nişan tanuk m(e)n iş bukanıy'ol bu nişan t(a)nuk m(e)n ara bukanıy'ol bo nişan t(a)nuk m(e)n mısırnuy'ol bo nişan t(a)nuk m(e)n kersinni'y'ol elke asığı bar için borluk iğesi turmı borlukçı bërıp k(a)ra toymnu yanturup altımız "... Bu işin tanıkları: İş Buka, Ara Buka, Mısır, Kersin'dir. Bu nişan, belgede adı geçen biz ülke halkınıdır. Ben kâtip Baçak Turmuş; ülkeye, topluluğa üç kez söyleyip yazdım. Bu nişan tanık İş Buka'nındır. Bu nişan tanık Ara Buka'nındır. Bu nişan Mısır'ındır. Bu nişan Kersin'indir. Ülkeye faydası olduğu için bağ sahibi Turı'yı bağcı olarak verip Kara Toym'ı geri aldık".⁶⁰

Sonuç

Eski Uygur sözleşmelerinin içeriğinden ve bu sözleşmelerde geçen terimlerden hareketle Eski Uygurların girişimcilik faaliyetleri ile ilgili bilgiler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada 12-14. yüzyıllarda yapılmış ve Eski Uygur alfabesi ile yazıya geçirilmiş sözleşme metinleri kullanılmıştır. Eski Uygurca belgelerin transkripsiyonu yapılmış ve dönemin gerek sosyo-ekonomik durumunu gerekse girişimcilik faaliyetlerini anlayabilmek için bu transkripsiyonlar esas alınarak belgeler, modern işletme bakış açısı ile yorumlanmaya çalışılmıştır.

⁶⁰ A. Melek Özyetgin, *a.g.e.*, 2004a, 168-169; Abdullah Şen, *a.g.e.*, 43-44.

Sözleşme belgelerinin bulunduğu coğrafyaya 10. yüzyılın başında gelen Uygurlar, İpek Yolu güzergâhındaki bu coğrafyada ticaret ile uğraşan ve bu bölgenin ticaretinde önemli rol oynayan Soğdlularla karşılaştılar. Soğdlulardan ticareti öğrenen Uygurlar İpek Yolu'nun sağladığı imkânlarla kendilerini bu alanda oldukça geliştirdiler. Yine İpek Yolu sayesinde dünyanın hemen her yöresinde meydana gelen gelişmeden haberdar oldular, bu gelişmeleri ticari faaliyetlerinin bir parçası hâline getirebildiler. Ticari hayatta başarılı olan Uygurların bu yeteneğinden Cengiz Han ve sonrası Moğollar da fazlasıyla istifade etti. Farklı alanlarda ticari faaliyet gösteren Uygurların bu işi olabildiğince sistemli bir şekilde yaptığı ve devlet güvencesinde çalıştıkları görülmektedir. Sözleşmeler bu durumu bize çok net bir şekilde göstermektedir. Sözleşmelerin oldukça ayrıntılı olması kurumsallaşmış bir ticaret hayatının göstergesidir. Kişiler arası, kişi ve kurumlar arası, kurumlar arası pek çok konu, sözleşmeler vasıtasıyla düzenlenmiştir. Sözleşmeler her ne kadar hakların güvence altına alınması için önemli bir gereç olsa da kurumların oluşması ve devamı için de önemli dokümanlardır. Eski Uygur sivil belgeleri hakların korunması yanında ticari faaliyetlerin kurumsallaştırılması adına da önem arz etmektedir. Devlet güvencesinde ve yazılı anlaşmalar çerçevesinde gerçekleştirilen ticaret, modern dünyanın işletme anlayışına çok uzak değildir. Tabii günümüz kavramları ile geçmişteki yapıları, kurumları tam anlamıyla tanımlamak veya betimlemek mümkün olmasa da bu kavramların bize tarihteki pek çok şeyi anlamamız ve anlamlandırmamız noktasında yardımcı olduğu da bir gerçektir.

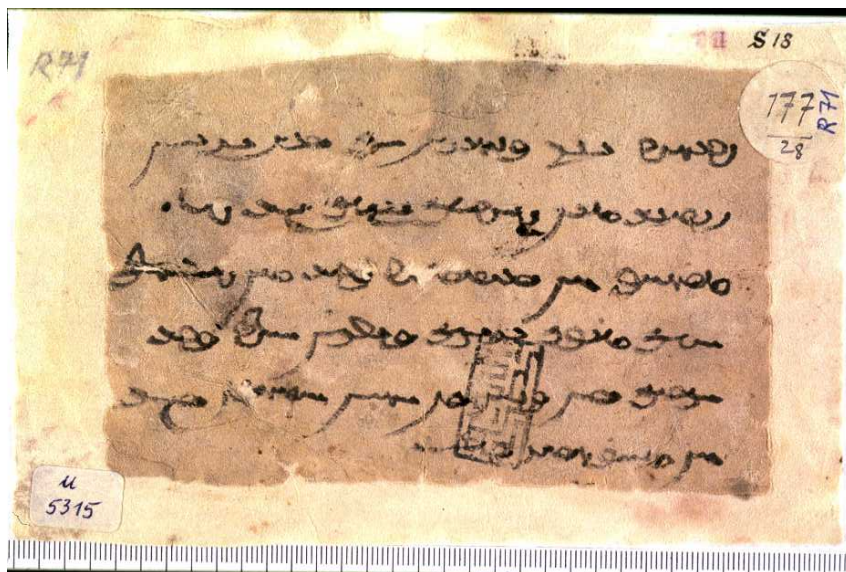
KAYNAKÇA

- AKIN, Özden, Ünal Arslan, Metin Reyhanoğlu, "Girişimcilik ile Sözleşmelerin Uygulanma Maliyeti Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği", *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 2019, 118-126.
- ARAT, Reşit Rahmeti, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *JSFOu*, No. 65, Helsinki, s. 11-77 (= *Türk Kültürü Araştırmaları*, I-1, Ankara 1964, 5-53.
- AYAZLI, Özlem, *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, TDK Yayınları, Ankara 2016.

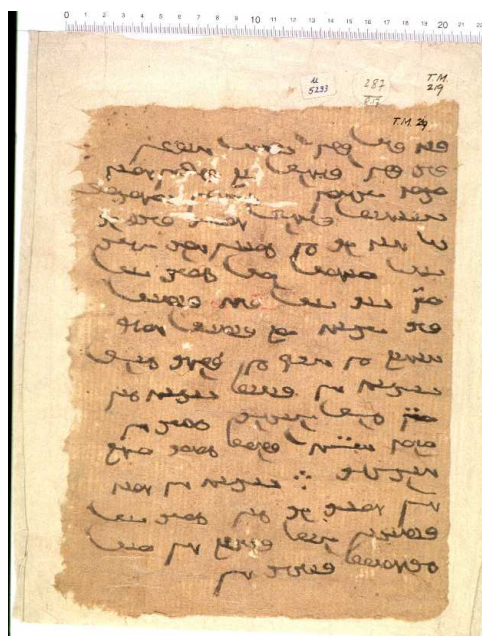
- BAŞÇI, Nur, Hayriye Erataş, Filiz, "Kültür Farklılıkları Ekseninde Girişimcilik Anlayışındaki Değişimler ve Yabancı Girişimcilik", *ANEMON Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:1 Sayı:1, 2013, 155-171.
- BAYKAL, C. Murat, "Hukuk-Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine", *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl: 66, Sayı: 4, 2008, 76-87.
- BÜYÜKILGAZ, Utku, "İktisat Literatüründe Girişimcilik Teorileri", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 2020, 01-12.
- CAFEROĞLU, Ahmet, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları", *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, İstanbul 1934, 1-43.
- CLARK, V. Larry, *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*, Dissertation of Indiana Universty (Bloomington), London, Universty Microfilms International, Ann Arbor (Michigan) 1975.
- ECSEDDY, Hilda, "Trade And War Relations Between The Turks and China in the Second Half of the 6th Centruy", *Acta Orientalia*, XXI, Budapeşt 1968,131-180.
- ELMALI, Murat, *Daşakarmapathaavadañamala*, TDK Yayınları, Ankara 2016.
- GÜZEL, Hasan, *Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.
- İŞCAN, Ömer Faruk, "İşletmelerin Sınıflandırılması", *İşletme Bilimlerine Giriş*, Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Erzurum 2012, 49-68.
- KILINC, Sebahattin, Yener, Serdar, "Din ve girişimcilik", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(3), 2019, 508-521.
- KOÇEL, Tamer, *İşletme Yöneticiliği*, Beta Yayım Dağıtım, İstanbul, 2015.
- KUMKALE, İlknur, *Kadın Girişimciliğinin Stratejik Liderlik Yetkinlikleri Açısından İncelenmesi ve Bir Araştırma*, Ekin Yayınevi, Bursa 2015.
- LI, Jingwei, *Tulufan Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu*, Xingjiang Renmin Chuban She, Uruıncı 1994.
- MARANGOZ, Mehmet, *Girişimcilik*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2013.

- ORKUN, Hüseyin Namık, "Eski Türklerde Para", [Türk Hukuku Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler, Belgeler, Ankara 1935, 39-43]; *Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda, Türkişlerde)*, (Hazırlayan: Osman F. Sertkaya-Rysbek Alimov), İstanbul 2006, 11-14.
- ÖLMEZ, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri-Sözlük)*, Bilgesu Yayınevi, Ankara 2013.
- ÖLMEZ, Mehmet, *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.
- ÖZTÜRK, Neylan, *Marka Yönetimi*, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- ÖZYETGİN, A. Melek, *Eski Türk Vergi Terimleri*, KÖKSAV, Ankara 2004a.
- ÖZYETGİN, A. Melek, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2004b, 90-105.
- ÖZYETGİN, A. Melek, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2014.
- SAYIT, Muhemmetrehim, Israpil, Yusup, *Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikalar*, Xinang Halk Nesriyatı, Ürümçi 2000.
- ŞEN, Abdullah, *Uigurische Sprachdenkmäler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- ŞİRİN, İzzet, *Uygur Sivil Dokümanlarının Sözvarlığı*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2014.
- ŞİRİN USER, Hatice, "Türkçede Para ve Para Birimi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 52 (2004/1), 2006, 128-151.
- ŞİRİN, Hatice, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 2016.
- TUGUŞEVA, L. Yu, *Uygurskie Delovye Dokumenty, X-XIVvv. Iz Vostochnogo Turkestana*, Moskova 2013.
- YAMADA, Nobuo, *Samlung Uigurisher Kontrakte*, Herausgegeben: von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Unemura, Takao Moriyasu, 1-3, Osaka Universty Press, Osaka 1993.
- YILMAZ, Fatma, "Girişimcilik Kavramı Gelişimi ve Önemi", *Girişimcilik Üzerine Yazılar*, (Editör: Agah Sinan Ünsar), Çanakkale, Paradigma Akademi Yayınları, 2018, 17-49.

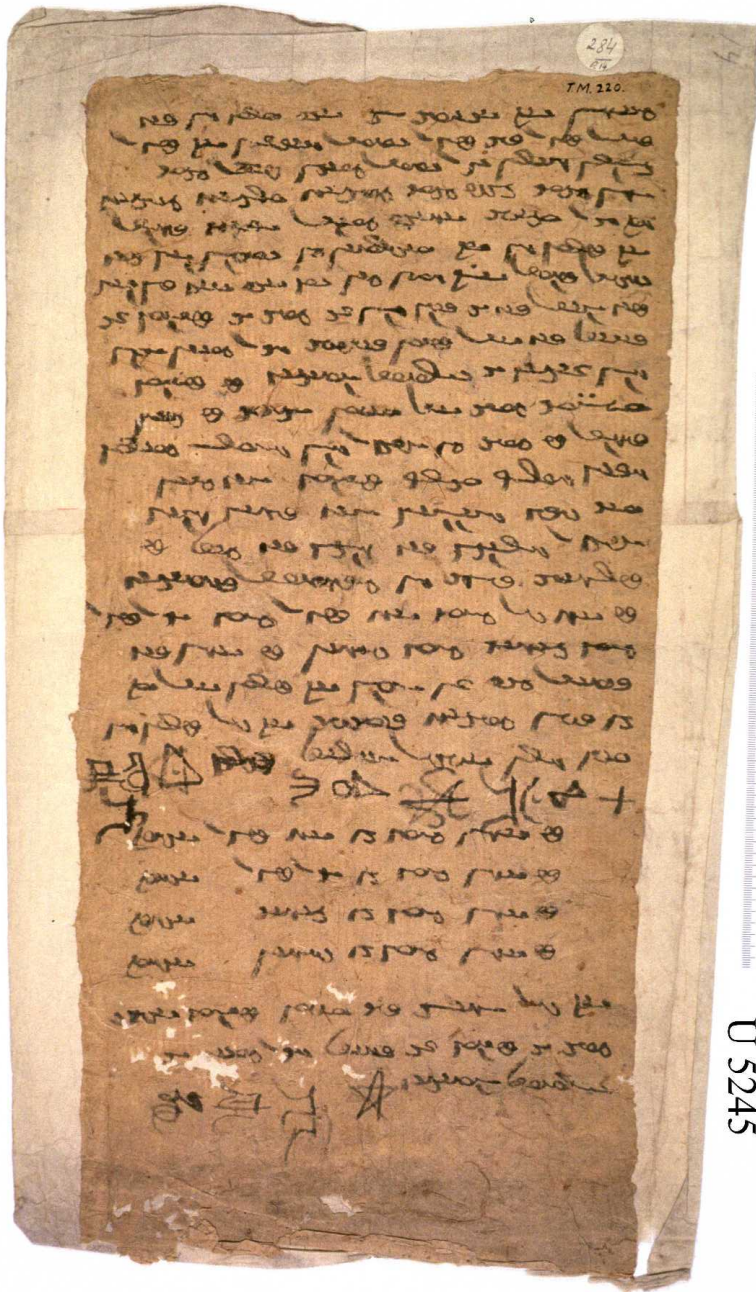
EK: Eski Uygur Sözleşme Belge Örnekleri

http://turfan.bbaw.de/dta/u/dta_u_index.htm

http://turfan.bbaw.de/dta/u/dta_u_index.htm

U 5245

"FIRST EXAMPLES OF COMMERCIAL ENTREPRENEURSHIP IN TURKS IN THE
LIGHT OF THE OLD UYGUR CONTRACT DOCUMENTS"

Abstract

Uighurs, who have written many works, have not neglected to write down the commercial agreements they have made both among themselves and with different nations. These commercial contracts, dating from the 13th to the 14th centuries, show that the Old Uyghurs took a very active part in business life. These documents, which were written in the Old Uyghur alphabet and very important for the social and economic life of the Old Turks deal with issues such as adoption, testament, and slave liberation, as well as commercial actions such as selling, exchanging, renting, borrowing, and pawning. In these documents, which contain very important information for the trade and business history of the Turks, many important business terms are encountered: biriş - "trade", işlet- "run (a business/place)" kazgan-- "earn", terken al- "borrow", yul-- "to sell", yultaçı "seller, merchant", alguçı "buyer", bèrgüçi "seller", bèrimci "creditor", arkalık "undertaking the expenses", tungsu "common debtor", ançaşı "inspector", kalançı "tax officer", borlukçı "winemaker", bözçi "fabric manufacturer", etc.

Much can be learned from these texts about the social structure of that period. Especially the contract texts contain important information about the commercial life of that period. In the study, information about the entrepreneurship activities of the Old Uyghurs will be presented based on the content of the Old Uyghur conventions and the terms used in these conventions. In the study, the contract text made in the 13th-14th centuries and written in Old Uyghur alphabet will be used. Based on the old Uyghur documents, we will try to understand the socio-economic situation and entrepreneurship activities of the period and interpret these documents through a modern business perspective.

Keywords

Old Uyghurs, contract documents, trade, economics, entrepreneurship.